

لواي شريف كتابي سلسلو ۱

مقولات تصوف

(حضرت سلطان الاولياء خواجہ محمد زمان رحمہ قدس سرہ
جن جي ملفوظات مان مرتب ڪيل مقولا)

3586

مؤلف:

شديخ هيان ابراهيم ولد بيگ ساند

مترجم:

غلام حسين دايه

مرتب ڪندڙ:

عبدالڪريم ٽالپور

ايم. اي. ايم. ايد.

هن ڪتاب جا حق ۽ واسطا انتظاميه جماعت
درگاه لواري شريف وت محفوظ آهن.

دفعو پهريون] [تعداد ٻه هزار
سال ۱۳۹۲ هجري مطابق سال ۱۹۷۲ عيسوي

هديم: اڀائي رڀيا

شايڪ ڪنڌڙ: شايڪ ڪنڌڙ:
انتظاميه جماعت درگاه لواري شريف

چاپيندڙ: سنڌ پرنٽنگ پريس، اڪال پونگا گهٽي، حيدرآباد سنڌ.

تس
355

3586

خوڊي ڪٿي پاڻ سين، هتان جي هليما
سي لوڪ ڇڏيندي لهر جينءَ مري مڙو ٿئا،
جي آب هئا، ته لهريون سڀ لباس ٿيون.
(حضرت خواجه صاحب)

222

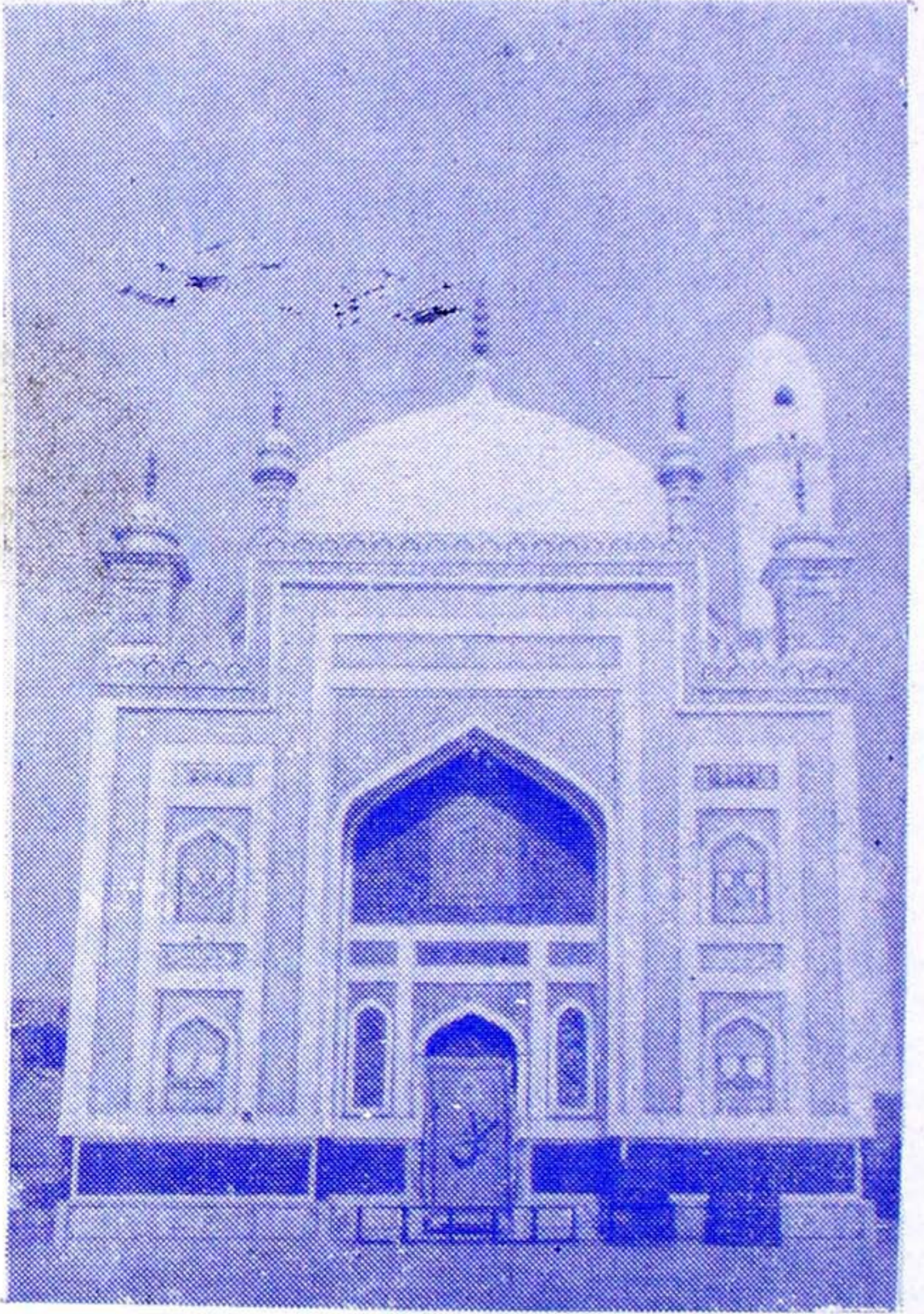
86792

[Handwritten signature]

جَتان ناه گمان، تیتان کین کیماء
 یتهدی اللہ لیسورہ، من یشاء، گندر سپ گیا
 جیدین مون دعا کیجا، تہ قیری قورائو نہ تہی
 (حضرت خراجہ صاحب)

روزہ

روضہ حضرت سلطان الاولیا خواجہ محمد زمان قدس سرہ
لواری شریف

و
پ
س
و
آ
ب
م
س
و

مهاڳ

موجوده دور ۾ اسان "ساديت" ۾ ايترو ته سحو ٿي ويا آهيون، جو اسانجي توجه ٻئي رخ "روحانيت" طرف بلڪل گهٽجي ويئي آهي. جنهنڪري هر طرف "بي اطميناني" ۽ "قلبي سڪون جي ڪمي" جي عام شڪايت ٿي پئي آهي. ضرورت آهي ته اسان "جسر" سان گڏ "روح" طرف پڻ متوجه ٿيون. ڇو ته "جسر" فاني آهي ۽ "روح" باقي آهي؛ "جسر" مٽي جي پيدائش آهي، هن کي هڪ ڏينهن مٽي ۾ ملي وڃڻو آهي. ليڪن "روح" امر ربّي آهي. هن کي هميشه رهڻ لاءِ خلقيو ويو آهي. دين جي بزرگن، خدا جي دوستن هميشه اها پئي ڪوشش ڪئي آهي ته هي انسان پنهنجي اصل کي سڃاڻي، محنت ۽ ڪوشش ڪري پنهنجي اصلي مقام "اعليٰ عليين" تي پهچي، انهي مقام تي پهچڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان انهن "پهتان" ۽ "حق سان واصل ٿيل" بزرگن جي حالات، سوانح عمرين، ارشاداتن ۽ هدايتن جو مطالعو ڪريون. ۽ انهن کي ساه وانگر سيني سان سانڍيون ته جيئن اسان جي روح کي تقويت ملي.

انهي خيال کي سامهون رکندي جماعت انواري شريف طرفان هڪ ڪميٽي ٺاهي ويئي آهي جنهنجو مقصد آهي ته "حضرات

اقطاب عظام لواري "جا حالات، سوانح عمر يون، ارشادن ۽ هدايتن جا سڀيئي ڪتاب جيڪي فارسي ۽ عربي ۾ آهن، تن کي سنڌي ۾ ترجمو ڪري شايع ڪرايا وڃن." انهيءَ نيڪ ڪم جي ابتدا "سوال و جواب خواجه ابراهيم رحه" رسالي مان چند مقولاَ انتخاب ڪري "مقولات تصوف" جي نالي سان ڪري رهيا آهن. اميد ته اسان جي هي محنت درگاه لواري شريف جي مريدن ۽ تصوف جي شائقن کي پسند ايندي. هنن مقولن ۾ عجب اسرار ۽ اونها راز سمايل آهن. بيٺڪه حق جي طالبن لاءِ رهبري، عاشقن ۽ عارفين لاءِ رهنمائي ۽ سيڪڙائڻ لاءِ اثر ڪيميائي آهن. حق جي طرف وڃڻ آسان ڪم نه آهي. انهيءَ ۾ ڪامل رهبر جي رهنمائي جي سخت ضرورت ٿئي ٿي. مرشد ڪامل جي نشاني اها آهي ته طالب کي ڪٿي به اڙيل نه ڇڏي ۽ هن کي منزل و مقصود تي پهچائي. هتي ڪشف ۽ ڪرامت کي گهڻي اهميت ڏنل نه آهي اهو هينائون درجو آهي. اعليٰ درجي ۾ الله تعاليٰ جي رضا حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻي آهي ۽ ان جي يادگيري کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ڪرڻو آهي سڀڪجهه پنهنجي سر تي سهڻو ۽ رضا تي راضي رهڻو آهي. طالب لاءِ من ۾ بي بها دُر ۽ ان ميا جواهر آهن جي صدق دلي سان گولي ان تي عمل پيرا ٿي توڙي ته پهچڻو آهي.

ياد رهي ته هي سڀ مقولا اصل فارسي زبان ۾ آهن.
 ۱۱۸۸ هجري ڌاري قلمبند ٿيل آهن. ميان ابراهيم رحم،
 شهيد عبدالرحيم گرهوڙي رحم جي چوڻ موجب لواري
 جي اعل مرشدنا حضرت خواجه محمد زمان قدس سره کان
 پڇيل سوال ڪتابي صورت ۾ آندا اٿس جنکي پوءِ درگاه
 لواري شريف جي موجوده سجاده نشين حضرت پير روشن ضمير
 خواجه گل حسن صديقي جي ارشاد موجب محترم غلام حسين
 دايد انهن ج، ۱۹۵۲ ۾ سنڌي ترجمو ڪيو جنهن مان
 پوءِ چند ملاحظات انتخاب ڪري سڌاري، سنواري اوهان
 اڳيان پيش ڪجن ٿا. سهوليت خاطر هر مقولي کي
 علاحدہ نمبر تحت رکيو ويو آهي. ڪتاب ۾ جيڪي به
 قرآن پاڪ جون آيتون، عربي ۽ فارسي جا جملا آيا آهن
 انهن کي حوالن ۽ سمجهاڻي سميت ڪتاب جي آخر ۾
 لکيو ويو آهي. ڪتاب ۾ جن به بزرگن ۽ اهل اللہ
 جو ذڪر آيل آهي تنجي زندگي جو احوال به تحقيق
 ڪري آخر ۾ لکيو ويو آهي ته جيئن ڪتاب کي سمجهڻ
 ۾ ڪا تڪليف نه ٿئي.

چاڪاڻ ته هي ڪتاب ”تصوف“ سان تعلق رکي
 ٿو تنهنڪري متن کان اڳ، تصوف جي ابتدا، ارتقا ۽
 سندن دورن تي هڪ پر مغز ۽ تحقيقي مقدمه پڻ لکيو
 ويو آهي ته جيئن پڙهندڙن کي تصوف متعلق ڪجهه
 ڄاڻ حاصل ٿي سگهي. مقدمه ۾ چڱو خاصو نوٽ نقشبندي

طريقي جي اصولن، دائرن ۽ امڪائن تي ٻڌل آندو ويو آهي ته جيئن انهي متعلق ڪجهه پروڙ پئجي سگهي. جيئن ته هي منهنجي ابتدائي ڪوشش آهي، تنهنڪري هن ۾ غلطي جو هجڻ ضروري آهي جنهنڪري منهنجي ڪم علمي ۽ نا تجربڪاري تصور ڪري در گذر ڪيو وڃي.

بچ-وش گر خطائے بيني،
 که هيچ بشر خالی از خطائے نيست

هن ڪتاب جي تدوين ۽ ترتيب ۾ جن به صاحبن جو حصو آهي انهن جي شڪريه ادا ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي جن ۾ خصوصاً پاڻ حضرت مرشد ڪريم جناب پير گل حسن صاحب صديقي جن نه صرف بنده جي هن ڪم ۾ همت افزائي فرمائي، بلڪ پنهنجو قيمتي وقت صرف ڪري ڀري ڪتاب جو مطالعو فرمائون ۽ ضروري جاين تي تصحيح ڪرڻ ٻڌل فرمائون جنهن ڪري ڪتاب جي عظمت ۾ اضافو ٿيو. جناب حضرت ميان فيض محمد صاحب گادي نشين درگاه دهمائي شريف جن پڻ ڪتاب جي تصحيح ۾ حصو ورتو ۽ پنهنجن مفيد مشورن سان نوازيو. جناب قاضي محمد اشرف صاحب ابتدا کان آخر تائين رهنمائي ڪئي جناب اختر زمان غوري قرآن پاڪ جي آيتن ۽ عربي مقولن جي سمجهائي لکي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي. اٿون انهن سڀني صاحبن جو شڪر گذار آهيان.

جيڪڏهن انهن صاحبن جي مدد شامل حال نه هجي ها
ته هي ڪتاب هوند اڃا قلمي حالت ۾ هجي ها.

والسلام

تاريخ ۱۴ جمادي الاول ۱۳۹۲ هجري.

مطابق ۲۶ جون ۱۹۷۲ عيسوي.

احقر العباد

عبدالڪريم جان محمد ٽالپور

ليڪچرار ڪينٽونمينٽ ڪاليج

حيدرآباد سنڌ

سڌاري پڙهندا

صفحہ	ست	غلط	صحیح
۱	۹	اولیاء اللہ	ولي اللہ
۱	۱۲	لواري جلال	لواري جا لال
۱۴	۲	ابوالماسکين	ابوالمساكين
۱۲	۲۰	شیخ سدانوره	شیخ ساداتوره
۱۶	۱۵	حضرت	حضرت
۱۸	۲	سامہ	ساند
۲۷	۲۳	حرف	صرف
۳۳	۲۱	تئي	تئي تو
۳۹	۵	رشحات عين الهديات	رشحات عين الحيات
۳۹	۱۰	عروه الوثقي	عروة الوثقي
۴۱	۱۶	م ئي	م ئي
۴۵	۱	يارن	يارهن
۴۹	۱	'تجي افعالي'	تجلی افعالي
۵۴	۲۱	دڳ	رڳ
۵۹	۱۶	کان مشغولي	کان پوء مشغولي
۶۶	۱۵	پيچ پر هيچ	پيچ بر پيچ
۶۷	۴	قصد	قصو
۷۲	۱۹	تو ماشد	تو باشد
۷۹	۶	شیطان کي ڏايو	شیطان کي ڏنو ته هو ڏايو
۸۸	۱۴	انهن کي ڪن ٿا	انهن کي دعا ڪن ٿا
۸۹	۴	(۱۴۶)	(۱۴۲)
۹۵	۱۰	حضرت ابراهيم رحه ارهم	حضرت ابراهيم ادهم رحه
۱۰۰	۳	اهڙي طرح سان	اهڙي طرح اسان
۱۰۴	۳	لطيفن جو مفهوم	لطيفن جي مفهوم

حضرت سلطان الاولياء خواجه

محمد زمان قدس سره (۱)

ولادت:

حضرت محمد زمان کلان قدس سره، لواري جي سونهاري ست جا سردار، ۲۱ تاريخ ماه رمضان المبارڪ سنه ۱۱۲۵ هجري مطابق ۱۷۱۳ع ۾ ڳوٺ لواري شريف ضلع حيدرآباد ۾ تولد ٿيا. سندن ولادت باسعادت جو هجري سن ابجد جي حساب سان قرآن مجيد جي آيت ”ان الله من عباده ذنبا لم يخلصه“ (پيشڪ هو اسان جي مخلص پانهن مان آهي) مان نڪري ٿو. سندن ولادت باسعادت بابت ڪيتريون ئي پيشنگويون ۽ روايتون محفوظ آهن. ڇاڪاڻ ته اها حقيقت آهي، ته جڏهن به ڪو اولياء اللہ

(۱) حضرت خواجه صاحب جن جي زندگي جو احوال

هيشين ڪتابن مان ورتو ويو آهي:

۱- لواري جا جلال: مؤلف ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي سنه ۱۹۳۴ع.

۲- ابيات سنڌي: مترجم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه سنه ۱۹۳۹ع.

۳- تذڪره صوفياڻي سنڌ (اردو) مؤلف اعجاز الحق قدوسي سال ۱۹۵۸ع.

۴- لطف التحقيق في شرف نسب الصديق مؤلف سيد رفيق علي پشنگي ڪڇي ۱۱۲۲ هجري.

۵- رساله حقيقت اسلام لاهور (اردو).

پيدا ٿيڻ وارو هوندو آهي، تڏهن ڪن نيڪ ٻانهن کي
ان جو اڳواٽ الهام ڪيو ويندو آهي. ساڳيءَ طرح
حضرت خواجہ صاحب جن جي پيدائش کان اڳ ڪيترن ئي
بزرگن پيشنگويون ڪيون جن ۾ مخدوم آدم ٺٽوي رحمہ
شيخ فيض الله سرهندي رحمہ، شيخ ابوالقاسم رحمہ بن ابراهيم
۽ وٽائي فقير رحمہ مجذوب جون ڪيل اڳڪٿيون مشهور
آهن.

حضرت خواجہ صاحب جو ناسي گرامي نسب ٺيهين
پيڙهي ۾ جناب حضرت ابوبڪر رضہ، رسول الله صلي الله
عليه وسلم جي وڏي يار ۽ پهرين خليفن سان وڃي ملي
ٿو. جو هن طرح آهي: حضرت خواجہ محمد زمان رحمہ بن
شيخ حاجي عبداللطيف رحمہ بن شيخ طيب رحمہ، بن شيخ
ابراهيم رحمہ بن شيخ عبدالواحد رحمہ بن شيخ عبداللطيف
ڪلان رحمہ بن شيخ احمد رحمہ بن شيخ بقا رحمہ بن شيخ
محمد رحمہ بن شيخ فقير الله رحمہ بن شيخ عابد رحمہ بن شيخ
عبدالله رحمہ بن شيخ طاؤس رحمہ بن شيخ علي رحمہ بن شيخ
مصطفيٰ رحمہ بن شيخ مالڪ رحمہ بن محمد رحمہ بن ابي الحسن رحمہ
بن محمد رحمہ بن طيار رحمہ بن عبدالباري رحمہ بن عزيز رحمہ
بن فضل رحمہ بن اسحاق رحمہ بن ابراهيم رحمہ بن ابي بڪر رحمہ بن
قائم رحمہ بن عتيق رحمہ بن محمد رحمہ بن عبدالرحمان رضہ بن
سيدنا حضرت ابوبڪر صديق رضہ.

سندن ننڍپڻ متعلق ڪيترين دلچسپ ۽ ايمان آموز
روايتون موجود آهن. جن مان معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ

ڇهندي ئي ڄام هئا. هڪ ڏينهن ٻاهر، ٻارن سان راند
ڪري رهيا هئا، ته هڪ درويش اچي اتان لنگهيو. حضرت
جن کي جڏهن ڏٺائين، تڏهن ايترو ته متاثر ٿيو جو ڪيتري
وقت تائين کين ڏسندو ئي رهيو. تان جو اچي ٻنپهرن
جو وقت ٿيو. حويلي مان هڪ چوڪريءَ کين سڏڻ
لڳي. پاڻ راند ۾ ايترو ته مصروف هئا جو چوڪريءَ
کي ٻڌو ان ٻڌو ڪري ڇڏيائون. تنهن تي هوءَ حضرت
جن کي وڏي آواز سان سڏڻ لڳي. درويش، چوڪري،
کي هڪل ڪري چيو ته ”خبردار! متان ڪڏهن هن
معصوم کي چينيو اٿئي اوهان سڀني کي سندس مرضي
موجب هلڻ گهرجي؛ ڇو ته ڏٺيءَ کيس نوازيو آهي.“

تعليم و تربيت :

حضرت جن ننڍپڻ ۾ پنهنجي والد شريف حضرت
شيخ حاجي عبداللطيف نقشبندي جي نگراني ۾ قرآن شريف
ختم ڪيو. تنهن کان پوءِ ظاهري علمن جي تحصيل لاءِ
ٺٽي روانا ٿيا. جتي مخدوم محمد صادق نقشبندي جي
مدرسي ۾ داخل ٿي عربي پڙهڻ شروع ڪيائون. مخدوم
محمد صادق هڪ وڏو متبحر عالم هو. شاه عبداللطيف،
پٺاڻي رحم جو ڪامل مرید هو، هتي حضرت جن جيءَ
کي جفائون ڏيئي، راتيون جاڳي ٿوري عرصي ۾ شرعي علمن
۾ مهارت حاصل ڪري ورتي. پاڻ نهايت تيز فهم هوندا
هئا، تنهنڪري هميشه پنهنجي همسبقن ۾ اڳڀرو رهندا هئا.

طريقت ۽ بيعت :

هر روز مدرسي ڏانهن ويندي ڪين حضرت خواجہ ابوالماسڪين جي درگاه وٽان لنگهڻو پوندو هو. هڪ دفعي حضرت ابوالماسڪين ڪين ڏسي ورتو، پنهنجي اندروني اک ذريعي معلوم ڪيائين ته هي اهو ئي قطب الزمان آهي. جنهن جي باري ۾ سندس مرشد شيخ ابوالقاسم (۱) ڪين اشارو ڪيو هو. شيخ محمد سندن منهن جي مٿيا ڏسي خواهش ڪئي ته خواجہ صاحب کي پنهنجو مريد ڪري طريقت ڏي چڪي وٺان. پر حضرت جن کي ظاهري علم جو ايتو ته شوق هو جو طريقت تي ظاهر کي ترجيح ڏيئي

(۱) شيخ ابوالقاسم :- سندن اسم مبارڪ ابوالقاسم لقب نورالحق ولد درس ابراهيم هو. سند ۾ نقشبندي طريقي کي رائج ڪرڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو هئائون، جنهنڪري ڪين ”نقشبندي صاحب“ به ڪري سڏيندا آهن. پاڻ شاهه سيف الدين سرهند جي دستِ حق پرست تي بيعت ڪيائون بيعت ڪرڻ کان پوءِ پاڻ واپس ٺٽي ۾ آيا جتي پنهنجي خانقاهه ۾ عام و خاص کي فيض پهچائڻ لڳا سندن وفات ۱۱۳۸ شعبان سنه ۱۱۳۸ هجري ۾ ٿي سندن وفات جو سال هن بيت مان نڪري ٿو:

بسال و صل او هاتف بفرود: ابوالقاسم سراسر نور حق بود.
۱۱۳۸ هجري

ڪجهه وقت لاءِ پاڻ کي پري رکيائون. تحصيل تمام
ڪرڻ کان پوءِ وڏي شوق سان شيخ محمد رحم جي
خدمت ۾ حاضر ٿيا. خواجہ ابوالمساڪين به سندن روحاني
ترقي ۾ نهايت دلچسپي ورتي. حضرت جن به پنهنجو
پورو وقت مراقبي ۾ گذارڻ لڳا. ڇهن مهينن جي مختصر
مدت اندر پاڻ سلوڪ جا سڀ مقامات طئي ڪري ورتائون.
حضرت شيخ محمد ته حضرت جن کان ايتري قدر رضامند
ٿيا جو کين طريقت جي تعليم جو اجازت نامو هٿ ڪر
لکي ڏنائون جو هن طرح آهي:

”ويقول الشيخ محمد: لما كان الاخ في اللبث محمد زمان
سلك في سلك الارادة وصحب مع المسكين صحبة كثيرة
اجزته بتعلم الطريقة و شرط الاجازه الاستقامة علي الشريعة
والطريقة والسلام.“

(شيخ محمد ٿو چوي ته جيئن خدائي راه ۾ پيا
محمد زمان مريدي راه ۾ شامل ٿيو ۽ هن مسڪين
جي صحبت ۾ گهڻو وقت گذاريائين. کيس طريقت جي
تعليم جي اجازت ڏني، انهيءَ شرط سان ته شريعت ۽
طريقت تي قائم رهندو والسلام).

پوءِ پنهنجي دستار مبارڪ حضرت جن جي سر مبارڪ
تي رکيائين، ۽ کيس پنهنجي مسند تي ويهاري، مريدن
کي حڪم ڏنائين ته ”حضرت خواجہ صاحب جي بيعت
ڪريو ۽ جيڪو سندن بيعت نه ڪندو سو اسان جو
مريد نه آهي.“ حضرت خواجہ صاحب جن فرمائيندا هئا

تہ قدیر مشائخن مان ڪنهن به اڄ تائين اهڙي قسم جي اجازت نه ڏني آهي جو پنهنجي زندگي ۾ هڪ مرید کي مسند تي ويهاري، پنهنجن مریدن کي ان سان بيعت جي تلقین ڪري، ان کان پوءِ خواجه ابوالمساڪين، پنهنجي بيعت وٺڻ چڙي ڏني جيڪو به طلبگار ايندو هو تنهن کي حضرت جن ڏي رجوع ڪندا هئا.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خواجه ابوالمساڪين حرمين شريف ڏي وڃڻ جو خيال ڪيو ۽ حضرت خواجه صاحب کي پنهنجي خانقاه ۾ ويهاري پاڻ حج لاءِ روانا ٿيا. جڏهن لاهري بندر تي پهتا، تڏهن هڪ قاصد ذريعي حضرت خواجه صاحب کي پاڻ وٽ گهرايائون؛ پر خواجه صاحب جن قاصد پهچڻ کان اڳ، بندر ڏي روانا ٿي چڪا هئا ۽ اچي پنهنجي مرشد سان مليا. شيخ محمد رحم، سندن اهڙو شوق ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا. کين جيڪي هدايتون ۽ راز جون ڳالهيون ٻڌائون هيون، سي ٻڌايائون ۽ حضرت جن کان موڪلائي، حج لاءِ روانه ٿيا. ٻن سالن بعد حضرت ابوالمساڪين جن واپس ٺٽي آيا. جتي پاڻ فرمايائون ته 'هڪ ڏينهن جيئن ڪعبته الله ۾ ويٺا هئاسون، تيئن توهان ڏي توجه ڪئيسون ته معلوم ٿيو ته توهان کي ڪجهه طريقت جي سلسلي ۾ مشڪلاتون درپيش آهن ۽ خيال ڪيسون ته شايد اوهان گهٻرايو، تنهنڪري روپرو تلقين لاءِ هتي آيا آهيو.' ان کان پوءِ حضرت ابوالمساڪين ڪجهه وقت ٺٽي ۾ رهيا پر پوءِ جلدي

هميشه لاء وڃي مڪي ۾ سڪونت اختيار ڪيائون . جتان حضرت ڏي وقت بوقت خط و ڪتابت ڪندا رهندا هئا . روانگي وقت حضرت ابوالمساڪين، پنهنجي مخلصن کي وصيت ڪئي ته ”خواجه محمد زمان کي هر طرح راضي رکجو، ڇو ته جيستائين پاڻ هتي رهيل هوندا . تيستائين هن شهر کي ڪوبه خطرو نه آهي، پر جيڪڏهن پاڻ ناراض ٿي نٿو ڇڏي ويا ته توهان تي طرح طرح جون مصيبتون نازل ٿينديون .“

مرشد جي رخصت ٿيڻ کان پوءِ حضرت خواجه صاحب ڪجهه وقت ٺٽي ۾ خانقاه تي رهيا ۽ گهڻن کي، پنهنجي فيض مان سيراب ڪيائون . سندن بيعت ڪندڙن ۾ ٺٽي جو زبردست عالم ۽ فاضل مخدوم ضياءُ الدين به هو . ليڪن مخدوم محمد هاشم جي حسد کان تنگ ٿي پاڻ ٺٽي کي خيرآباد چئي، پنهنجي اصل وطن لواري ۾ اچي رهڻ لڳا . سندن وڃڻ کان پوءِ سگهو ئي نادر شاه سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ ٺٽي جو شهر تباهه و نابود ٿي ويو . تحقيق حضرت ابوالمساڪين رح جي پيشنگوئي سچي ثابت ٿي .

لنوارِي ۾ اقامت :

جنهن ڏينهن کان پاڻ لواري شريف تشریف آور ٿيا . انهيءَ ڏينهن کان وٺي سندن والد حضرت شيخ حاجي عبداللطيف پنهنجي مرشدي ڇڏي ڏني، جڏهن به ڪو ماڻهو وٽس

توجه، لاء ايندو هو ته پاڻ ان کي خواجہ صاحب ڏي
موڪليندا هئا.

هڪ روايت مطابق خود پاڻ به حضرت خواجہ صاحب
کان توجه ورتو هئائون انهيءَ دور ۾ ڏاکڻي درياءَ ڦٽي
وڃڻ ڪري لواري جي آسپاس زمين ڪرائي ٿي پيئي
۽ ڪوهن جو پاڻي به ڪارو ٿي پيو. تنهنڪري ماڻهن اتان
لڏڻ شروع ڪيو. پاڻ به پنهنجي والد شريف جي وفات
کان پوءِ سال کن پوءِ يعني ۱۱۵۰ هـ مطابق ۱۷۳۷ع
ڌاري نئون شهر بڌرائي اتي رهڻ لڳا. جنهن جو نالو
پڻ لواري رکيائون ساڳئي سال سندن جلوس ٿيو. سندن
جلوس جي تاريخ ابجد جي حساب سان قرآني آيت
”ان هٰذا الاٰسٰءُ سَلٰءٌ كَرِيْمٌ“ (نه آهي هي، مگر هڪ
ملڪ سڳورو) مان نڪري ٿي. لواري ۾ حضرت خواجہ
صاحب جن پنهنجو گهڻو وقت ذڪر ۽ فڪر جي مشغولي
۾ گذاريندا هئا. سڄي سڄي رات مراقبي ۾ مستغرق رهندا
هئا. اڪثر ڪري تهجد ۽ فجر جي نماز، عشا جي وضو
سان ادا ڪندا هئا. هميشه مسافرن وانگر مسجد ۾ گذاريندا
فقط شام جو گهر ويندا هئا، شيخي کي هڪ قيد وانگر
سمجهندا هئا، اڪثر فرمائيندا هئا ته آءُ ڇا ڪريان؟
جو مون کي تلقين ڪرڻ جو امر ٿيو آهي، ورنه حق
کان سواءِ هرگز ڪنهن ڏي نهاريان به نه. سندن فيض
جي خوشبوءِ ساري ملڪ ۾ پکڙجي ويئي. مٿو جوق
در جوق، فيض حاصل ڪرڻ لاءِ اچڻ لڳا، چار پنج سو

ماڻهو ته هر وقت سندن حاقي ۾ حاضر رهندا هئا، بعضي
 ته ٽي- چار هزار اچي گڏ ٿيندا هئا، سڀني کي سندن
 لنگر خاني مان ماني ملندي هئي. ڪيترن طالبن کي ته
 سندن منهن مبارڪ ڏسڻ سان ئي حق جو ذڪر حاصل
 ٿي ويندو هو. ڪيترائي ناقص، سندن نظر جي برڪت
 سان ڪمال جي مرتبي کي وڃي پهتا.

حضرت جن کان فيض حاصل ڪرڻ لاءِ وقت جا
 اهل الله به منتظر رهندا هئا انهيءَ سلسلي ۾ سنڌ جي
 مشهور و معروف اولياءَ و شاعر حضرت عبداللطيف ڀٽائي رحم
 جي ملاقات، ادبي نقطه نظر سان وڏي اهميت جي حامل
 آهي. مٿي ٻڌايو ويو آهي ته حضرت خواجه صاحب ظاهري
 علم جي تحصيل حضرت شاه صاحب رحم جي هڪ خاص
 مريد مخدوم محمد صادق رحم وٽ ڪئي. ڪهڙي نه تعجب
 واري ڳالهه آهي جو شاه عبداللطيف رح جهڙو هم ڳير
 شاعر ۽ بزرگ، پنهنجي عمر جي آخري سالن ۾ پنهنجي
 مريد جي شاگرد وٽ زيارت لاءِ سفر ڪري اچي ٿو.
 هن واقعي مان حضرت خواجه صاحب جن جي منزلت ۽
 عظمت واضح ٿئي ٿي. چيو وڃي ٿو ته هڪ دفعي
 شاه عبداللطيف ڀٽائي رحم، حضرت خواجه صاحب جن جي
 زيارت لاءِ لواري شريف آيو. جڏهن پاڻ حجري جي
 دروازي وٽ آيو. تڏهن هڪ خادم کي، اندر اچڻ جي
 اجازت وٺڻ لاءِ موڪليو. خادم وڃي خبر ڪئي. خواجه
 صاحب جن فرمايو ته ”شاه صاحب کي وڃي چئو ته

توهان ڪجهه وقت ترسو، اسان پاڻ توهان جي استقبال لاءِ ٻاهر اچون ٿا.“ شاه صاحب پڇيو ته ”پاڻ ڇا پئي ڪيائون؟“ خادم عرض ڪيو ته ”پاڻ مراقبي ۾ مشغول هئا.“ شاه صاحب فرمايو ته انهيءَ مشغولي مان ڪڏهن واندا ٿيندا، جو اسان ڏي توجهه ڪندا؟ ”اچو ته اندر هلون.“ جڏهن شاه صاحب وٽن آيا تڏهن هي بيت پڙهيائون.

سامي سفر هليا ڪو پروڙي پنڌ،
جن هيٺان ڪنڌ، آءُ نه جيئندي ان ري.

خواجہ صاحب ٺهه ٻهه جواب ڏنو ته:

”ڪين آهين ڪين ٿئين، وڃي ڪين ڪماءِ،
لاڳاپا لوڪ جا ”لا“ سين سڀ لهراءِ،
سامي پوءِ سلنداءِ، ڳالهه پريان جي ڳجهه جي.“

انهيءَ تي شاه صاحب چيو ته:

”قلم وهي ويو ڪانه، سرتيون! ڪنهن سهاڳ لاءِ،
انگ اڳيئي لکيو، اُت نه پهچي ٻانهن،
ڪنهنڪي ڏيان دانهن! ته پرين مان سين هي ڪيئو.“

خواجہ صاحب ورائيو ته:

ويهم وڃي تن وٽ قلم جنين جي هٿ ۾،
ميتيؤ انگ اڳيون، واري ٻه-و لڪن،
پنو سو پاڙهن، جنهن مان پسين پرين ڪي.“
انهيءَ بيتن کان ٻه شاه صاحب پڇيو ته ”فنا کان

پوءِ به ڪو علم آهي؟“

پاڻ پڇيائون ته ”فنا کان اڳ ڀلا ڇا آهي؟“ هي
 سخن ٻڌي شاه صاحب عرض ڪيو ته ”ارادو اٿم ته مرید
 ٿيان“ پاڻ جواب ڏنائون ته سماع ۽ ڳائڻ اسان جي طريقت
 ۾ سواءِ ڪن مشروع موقعن جي، منع ٿيل بلڪ حرام
 آهي.“ تنهن تي شاه صاحب چيو ته ساري ڄمار سماع ۽
 سرود ۾ صرف ڪئي اٿم، هن وقت انهيءَ کي ترڪ
 ڪرڻ مون لاءِ محال آهي.“ پوءِ هڪ ٻئي سان گڏ وقت
 رهائڻ ڪيائون. جڏهن شاه صاحب موڪلايو تڏهن کيس
 خليفت جي چادر ڍڪايائون. چيو وڃي ٿو ته شاه صاحب
 وفات وقت وصيت ڪئي ته ”هيءَ چادر مون کي ڪفن
 ۾ ڏجو“ وفات وقت اها چادر ڪفن جي مٿان وڌائون
 ۽ دفن بعد وري سندن قبر مبارڪ تي پڙ ڪري چاڙهيائون
 زيارت ڪرڻ کان پوءِ شاه صاحب هميشه خواجه صاحب
 جن جي شان ۾ هي بيت پڙهندا رهندا هئا.

”سي مون ڏنا ماءُ، جنين ڏنو پرين کي،
 تنين سندي ڪا، ڪري نه سگهان ڳالهڙي“

جڏهن سيد صاحب، موڪلائي روانو ٿيو تڏهن حضرت
 جن فرمايو ته ”اسان جي صحبت اختيار ڪيائين. مگر
 همت نه ٿيس جو اسان جي طريقت ۾ داخل ٿئي. جي
 ٿئي ها ته اهڙي عميق ۾ غوطا ڏيارينس ها، جو وري
 پنهنجي نالي نشان جو به سماءُ ڪونه پويس ها“ تنهن
 تي هڪ فقير شاه صاحب جي روحاني منزل بابت پڇا
 ڪئي. فرمايائون ته ”هو به اوهان وانگر صاحب بدل آهي،

پر صاحبِ دل ٿيڻ ڪا معمر آبي ڳالهه نه آهي، صاحبِ دل ٿيڻ لاءِ فنا ڪي اختيار ڪرڻو پوي ٿو. پوءِ فنا جي مفصل سمجهاڻي ڏيئي هي بيت پڙهيا ٿون:

جيئن چتون ڪي خرزان، تيئن سون پاڙو سپرين،

هن وچاڻي حان، سون نشاني نه لپي.

(خرزان هڪ ولايت آهي جتي چتون گذاري نٿو

سگهي، بيت جو مطلب هي آهي ته جيئن چتون خرزان ۾ رهي نٿو سگهي، تيئن آءٌ به محبوب جي قرب کان سواءِ رهي نٿو سگهان.)

روايت آهي ته جيڪڏهن ڪو شخص توجه وٺي وري

سالن کان پوءِ ايندو هو ته پاڻ هن کي هڪدم سڃاڻي

وندا هئا. فرمائيندا هئا ته ”اسان جي اصحابن مان ڪيترائي

حق ۾ حل ٿي ويا آهن، مگر انهن کي پنهنجي منزل ۽

مرتبتي جي پوري ڄاڻ نه آهي“ اهڙن پهتل شخصن مان

چاليهه ڇڏا ڪماييت جا صاحب هئا. جن مان هيٺيان بزرگ

گهڻو مشهور آهن.

۱- شيخ عبدالرحيم گرهوڙي رحم ۲- حاجي ابو طالب

اڳهي رحم ۳- شيخ محمد صالح رحم ۴- حافظ هدايت الله رحم

۵- شيخ حافظ طاهر رحم ۶- علي محمد مجذوب رحم ۷-

شيخ شعيب ڪشتي رحم ۸- شيخ الياس رحم ۹- شيخ سدانوره رحم

سندن زندگيءَ جا آخري سال بي مزي ۾ گذريا.

تپ، ڪنگهه، ڪين پريشان ڪندا رهندا هئا. ڪڏهن ٿڌي

پاڻي سان وضو ڪندا هئا ته تپ ۽ ڪنگهه وڌيڪ زور

وٺندي هئي. انهيءَ ڪري تيمر ڪري نماز ادا ڪندا هئا، بعضي بيماري ۾ افاقو ٿيندو هو ته ائين معلوم ٿيندو هو جو چڻ پاڻ بلڪل چڱا پلا آهن. سنه ۱۱۸۷ هجري ۾ پنهنجي هڪ مخلص دوست کي فرمايائون ته ”هاڻ اسان جي پڇاڙي آهي. جنهن کي اسان جي صحبت مان فائدو حاصل ڪرڻو هجي سو بنا دير اچي وٺي، ”ٻئي دفعي فرمايائون ته اي دوستو هي وقت ڏاڍو قيمتي آهي، ڏسو متان ضايع ڪري ڇڏيو ۽ پوءِ افسوس ڪندا رهو. هن جهان ۾ ڪڏهن ڏاتارن جو ڏڪار آهي ته ڪڏهن گهرندڙن جي گهٽتائي. اٿي ڪوشش ڪري پنهنجو مقصد ماڻيو.“

انهيءَ سال ئي پنهنجي حجري کي نئين سر ٺهرايائون ۽ ان جي تڪميل لاءِ ايتري قدر ته تاڪيد ٿي ڪيائون. جو سندن فقيرن کي خبر ٿي ٿي پيئي ته چو ايتري جلدي جي ضرورت آهي. پاڻ فقيرن جو اهو خيال سهي ڪري فرمايائون ته ”بابا هن مڪان جي جوڙائڻ ۾ جا هيڏي تڪڙ ڪئي ويئي آهي تنهن ۾ ضرور ڪو راز سمايل هوندو. جڏهن پتيون ۽ چت جڙي راس ٿي، اندران گچ به لڳايو ويو، تڏهن پاڻ ان ۾ اڪيلا رهڻ لڳا ۽ امر ڪيائون ته ”وضو به ان ڪوبه اندر نه اچي، ۽ سواءِ مراقبي جي ٻيو ڪجهه به نه ڪري“ پاڻ هاڻ اڪثر سڄي رات حجري ۾ رهڻ لڳا، ۽ ان وقت ڪنهن کي اندر اچڻ جي اجازت نه هوندي هئي. چيو وڃي ٿو ته،

انهن ڏينهن ۾ اڪثر رسول الله صلعم سان معنوي ريجھه رهائڻ ڪندا هئا، پنهنجن فقيرن کي به فرمائيندا هئا ته هر جمع رات سو ڀيرا پيغمبر صلعم تي درود پڙهن.

آخري ايام:

سال ۱۱۸۸ هـ جي شعبان مهيني ۾ سندن بيماري زياده زور ورتو ۽ رمضان شريف ۾ ضعف ڪري بستري داخل ٿيا. انهيءَ دوران ڪوبه علاج نه ڪرايائون. جيڪڏهن ڪو دوا لاءِ عرض ڪندو هو ته فرمائيندا هئا ”جيڪي آهي سو محبوب جي طرف کان آهي ان کي ٿارڻ موزون نه آهي، چاڪاڻ ته قضا تي راضي رهڻ صديقن جو ڪم آهي، جيڪي تڪليفون حق تعاليٰ پنهنجن دوستن ڏي موڪلي ٿو تن ۾ فيض آهي؛ جنهن جي عوام کي خبر ڪانهي“ مطالب ته مرض جي شدت جو سندن چاهي سبب-ارڪ تي ڪوبه اثر معلوم نٿي ٿيو. ۽ پاڻ هميشه سرها ڏسڻ ۾ ايندا هئا، جيڪڏهن ڪو سندن ضعف ڏسي ارمان ظاهر ڪندو هو ته فرمائيندا هئا ”انهيءَ ڳالهه جو بلڪل ذڪر نه ڪريو. انهيءَ ۾ راز سمايل آهي.“ فقير ڪيتريون ئي منٿون ڪندا هئا ته دوا درمل ڪريو پر پاڻ نه مڃيندا هئا، ۽ چوندا هئا ته ”حضرت خواجه ابوالمساکين قدس سره اسباب ترک ڪرڻ جو حڪم ڪيو آهي، سڄي حياتي بي اسبابي ۾ گذاري اٿم. هن وقت به اسباب سان هٿ آلو نه ڪندس، جيڪي به حق تعاليٰ ڪندو ان تي راضي آهيان ۽ هي بيت پڙهندا هئا:

”قراري ڪرده ام با مئي فرو شان ،
 ڪه روز غم بجز ساغر نگرير م“

(قول ڪيو اٿر ته غم جي ڏينهن سواءِ ٻيالي جي
 پيو ڪجهه به نه وٺندس) .

هاڻ ڪمزوري باڪل وڌي ويئي . تان جو ذوالقعد
 جي چوٿين تاريخ چنڇر جي ڏينهن نيرن وقت، جڏهن
 سندن مرید ۽ فقير حڪم موجب ماني ڪاٺي فارغ ٿيا
 ته وصال فرمائون . ان وقت سندن عمر ۶۳ سال هئي .
 ڪيترن محبن، فاضلن ۽ شاعرن سندن شان ۾ مرثيا، وصال
 جي تاريخ جا قصيدا، قطعا ۽ رباعيون چيون آهن . سندن
 وصال جي تاريخ قرآني آيت ”وَرَضِي لَهٗ قَوْلًا“ (۽
 الله سندن قول جي ڪري راضي ٿيو) مان نڪري ٿي
 جا سندن حال ۽ قال جي عين موافق آهي .

صورت ۽ سيرت :

حضرت جن جي صورت ۽ سيرت جون بيشمار خوبيون
 آهن . پاڻ قد ۾ وچولا ۽ قدرتي سنها هئا . سندن مٿو
 گول ۽ پيشاني ڪشادي هئي . ڀرون وڏا، گتيل ۽ گپوڙها
 هئا . سندن سونهاري گول، ڊگھيرڙي، نهايت سفيد ۽
 نوراني هئي . سندن چھري مان نور پيو بکنڊو هو . سڀ
 ظاهري ۽ باطني خوبيون منجهن موجود هيون . شريعت
 توڙي طريقت جي ڪل فضيلتن سان سينگاريل هئا .
 سندن ڳالهائڻ نهايت سنجيده، مختصر مگر مائيدار هوندو

هو، حضرت جن جون ڪي خاص وصفون هي هيون جن سان حضرت جن جي زندگي جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو: رضا، توڪل، صبر، سخاوت، بي اسبابي ۽ گوشه نشيني وغيره.

ڪلام:

سندن ڪلام ڪي ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:-
 ۱- **ملفوظات:** يعني اهي قول، جي وقت بوقت صوفياڻي نڪتن تي، سریدن جي ارشاد لاءِ چيا اٿن، انهن مان ڪجهه فردوس العارفين، مرغوب الاحباب ۾ درج ٿيل آهن ۽ ڪجهه سندن اقوال شيخ عبدالرحيم گرهوڙي پنهنجي عربي ڪتاب فتح الفضل ۾ سمايا آهن ۽ ته وري ڪجهه پيش نظر ڪتاب 'مقولات تصوف' ۾ جمع ڪيل آهن. سندن اقوال جو تعداد هڪ اندازي مطابق ۴۴۶ آهي. انهن مان ۲۴۳ جو ترجمو ۽ شرح حضرت خواجه گل محمد قدس سره "الورد محمدي" ۾ لکيو آهي باقي ۲۰۳ جي سمجهائي سندن خاص مرید سيد نورعلي شاه لکي آهي ان جو نالو "تڪمله الورد المحمدي" رکيو اٿن.

۲- **بيت:** پاڻ ڪيترائي سنڌي بيت چيا اٿن، جن جو تعداد هڪ روايت موجب ۸۴ آهي. اهي بيت پڙهڻ سان تعلق رکن ٿا، بيشڪ معنيٰ جا موتي آهن. هر هڪ بيت ۾ تصوف جا باريڪ نڪتا سمايل آهن. جن جي مطالعي مان گهڻو رس ۽ ميناج ملندو. انهن

بيٽن جي شرح، شيخ عبدالرحيم گرهوڙي عربي ۾
 ڪئي آهي. جناب ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه
 مرحوم انهن جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري ”سنڌي
 ابيات“ جي نالي سان ۱۹۳۹ شايڪ ڪرايو.
 جي ڪافر ٿئا ڪفر ڇڏي، سي هميشه حيات،
 سي ڪينءَ مَرَن مات، جنين جر مَر جان ۾.
 (حضرت خواجہ صاحب)

مقولات تصوف جي مؤلفا جي سوانح عمري (۱)

هن ملفوظات جي جمع ڪندڙ جو نالو خواجہ محمد ابراهيم رح ولد بيگ سامه هو. پاڻ ڳوٺ ”ابراهيم جو تڙ“ تعلقي چاچري ظلع ٿرپارڪر جا رهاڪو هئا. سندن پيدائش جي ڪا صحيح خبر نه آهي، هي بزرگ چاڪاڻ ته شيخ عبدالرحيم گرهوڙي رح جو همعصر ۽ سندس گهاٽو دوست هو. تنهنڪري سندن همعمر هئڻ جو گمان غالب آهي. حضرت شيخ عبدالرحيم گرهوڙي رح جي ولادت ۱۱۵۲ هجري جي آهي. تنهنڪري هي بزرگ پڻ ۱۲ صدي هجري جي وچ ڌاري تولد ٿيل ٿو ڏسجي. ڪٿي ڄائو؟ ۽ ڪهڙيءَ طرح پرورش حاصل ڪيائين؟ تنهن جو به پورو پتو نٿو پوي. اندازو آهي ته سندس پيدائش سندس قديم ڳوٺ ۾ ئي ٿي هوندي. پنهنجي ڳوٺ ۾ هي بزرگ، پنهنجي ڳوٺ جو چڱو مڙس هو.

(۱) هي سوانح عمري جناب قاضي محمد اشرف جي وساطت سان محترم جمال فقير سانڌو وٺيل جانهرو تعلقه عمرڪوٽ کان حاصل ڪئي ويئي آهي. فقير صاحب، خواجہ ابراهيم جي اولاد مان آهي.

سندس نالي پويان ئي ڳوٺ سڏجي ٿو. ”ابراهيم جو تڙ“
 جوڌپور رياست جي سرحد کان صرف هڪ ميل جي
 مفاصلي تي آهي.
تعليم ۽ مشغله:

فقير ابراهيم رح، انهيءَ وقت جي ضرورت مطابق
 تعليم حاصل ڪئي. اول قرآن شريف پڙهيائين تنهن کان
 پوءِ مدرسي جي تعليم حاصل ڪيائين. جنهن ۾ عربي
 ۽ فارسي جي تڪميل ڪيائين جيئن ته پاڻ حضرت
 سلطان الاولياءِ قدس سره کان وقت بوقت ٻڌڻ مقولا، فارسي
 زبان ۾ لکيا اٿس. فارسيءَ ۾ لکيل ملفوظات جي ٻولي
 مان معلوم ٿئي ٿو ته کيس فارسي ٻوليءَ تي پورو عبور
 حاصل هو. نهايت رواني سان ڪتاب ۾ جمع ڪيل
 مقولن کي آسان فارسي ۾ لکيو اٿس.

هريدي جو سلسلو:

فقير ابراهيم رح جو ڳوٺ جوڌپور رياست جي
 سرحد سان بلڪل گڏ آهي، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو
 آهي. هندو ٺڪر، سرحد پار ڪري ڀر وارن ڳوٺن مان
 ڌاڙا هڻي چوپايو مال جهڙوڪ: اٺ، ڳايون، ٻڪريون
 ۽ ڍڙيون زوري ڪاهي ويندا هئا. ٿر ۾ ماڻهن جو علم
 گذر سفر جو ذريعو آهي. مال آهي. پوءِ جيڪو ماڻهو
 پنهنجي مال حاصل ڪرڻ لاءِ انهن ٺڪرن وٽ ويندو
 هو ته آهي ٺڪر، مال ڏيڻ بجاءِ، انهيءَ ماڻهوءَ کي
 ماري ڇڏيندا هئا. تنهن ڪري ڪوبه ماڻهو واپس مال وٺڻ
 لاءِ نه ويندو هو.

هڪ دفعي فقير ابراهيم رحم جو مال نڪر
 ٿاڙيل ڪاهي ويا. فقير پنهنجي مال واپس آڻڻ لاءِ نڪرڻ
 وٽ وڃڻ جو خيال ڪيو. ڳوٺ جي سڀني ماڻهن کيس
 صلاح ڏني ته مال ملڻ مشڪل آهي، ”جيڪڏهن توهان
 نڪرڻ وٽ ويندا ته اهي توهان کي ماري چڏيندا. تنهن
 ڪري بهتر آهي توهان اتي نه وڃو“ پر فقير صاحب
 پنهنجي ڳالهه تي پختو رهيو ۽ مال کي واپس ڪاهي
 اچڻ لاءِ اڪيلو حوٽپور رياست جي سرحد پار ڪري
 نڪرڻ جي ڳوٺ ويو ۽ پنهنجي مال جي گهر ڪيائين.
 نڪرڻ کيس مال ته واپس نه ڏنو بلڪه کيس جهلي هڪ
 ڪڪڻ جي ٺهيل چوٽري ۾ بند ڪري چڏيو ۽ ڇيٽا
 گڏ ڪري، چوٽري جي چئني طرفن کان رکي، باهه
 ڏيڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا. فقير ڏاڍو پريشان ٿيو ته هاڻ
 ڇا ڪجي؟ ڪٿان به کيس ڪنهن مدد پهچڻ جو ڪو
 نمونو ڏسڻ ۾ نه آيو فقير سڀني ڳالهين کي چڏي چوٽري
 ۾ مراقبه ۾ متوجه ٿي ويٺو، ۽ پنهنجي رب کي پڪارڻ
 لڳو. خدا جي قدرت! اڃا چوٽري کي پوريءَ طرح باه
 نه وڪوڙيو هو ته ازچتو نڪر سردار جي زال کي اچي
 پيٽ ۾ سخت سور پيو. سور ايترو ته گهڻو پيو جو سڀني
 سمجهيو ته هن جو بچڻ مشڪل آهي. هڪدم نڪر
 سردار کي خيال آيو ته چوٽري ۾ جنهن کي بند ڪري
 ساڙيو پيو وڃي سو ڪو الله جو نڪ پانهو آهي. هيءَ
 مصيبت صرف کيس تڪليف ڏيڻ ڪري آئي آهي.

هڪدم باه کي وسائي، فقير کي چونئري مان ڪڍيو ويو.
 سڄي ساڃرا سندس اڳيان پيش ڪيائون. فقير انهيءَ
 سڄي ڳالهه کي پنهنجي رب جي مدد سمجهندي عورت
 لاءِ پاڻيءَ تي دم ڪري ڏنو. خدا جي قدرت! جيئن
 انهيءَ مائي اهو پاڻي پيتو، تيئن سندس سور ۾ افاقه ٿيڻ
 لڳو، ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ مائي بلڪل چڱي پلي
 ٿي پيئي. انهيءَ واقعي جو ايترو ته ٺڪرن تي اثر ٿيو
 جو سڀ ٺڪر سندن مريد ٿي پيا ۽ فقير صاحب کي
 سندس مال موٽائي ڏنائون ۽ آئينده لاءِ ڌاڙن هڻڻ کان
 توبه ڪيائون.

فقير صاحب اتان پنهنجو مال ڪاهي ڳوٺ آيو. ڪجهه
 ڏينهن کان پوءِ فقير صاحب شيخ عبدالرحيم گرهوڙيءَ رحه
 سان ملڻ لاءِ گرهوڙ آيو. ٺڪرن جو مال ڪاهي وڃڻ
 ۽ اتان صحيح سلامت واپس اچڻ جو سڄو واقعو کيس
 ٻڌايائين. شيخ عبدالرحيم رحه کيس چيو ته ”تون ڪو
 ابراهيم خليل الله هئين جو توکي باهه نه ساڙي؟ ۽
 جيڪڏهن باه چونئري کي چڱيءَ طرح لڳي وڃي ها ته
 تون بلڪل سڙي خاڪ ٿي وڃين ها، تنهن تي ابراهيم
 فقير رحه جواب ڏنو ته جيڪڏهن مون کي باه ساڙي ها
 ته پوءِ تون منهنجي مدد نه ڪرين ها؟ گرهوڙي صاحب
 ان وقت درگاهه لوارِي شريف ڏي وڃي رهيو هو.
 ابراهيم فقير کي پڻ پنهنجي مرشد وٽ هلڻ لاءِ چيائين
 فقير صاحب هلڻ لاءِ رضامند ٿيو ۽ گرهوڙي صاحب سان

گذجي اواري شريف ڏي روانو ٿيو. اواري شريف پهچڻ تي حضرت خواجه محمد الزمان قدس سره جي دست مبارڪ تي بيعت ڪري مرید ٿيو. مرید ٿيڻ کان پوءِ پنهنجو گهڻو وقت مرشد جي حاضريءَ ۾ گذارڻ لڳو. ڪڏهن ڪڏهن ڳوٺ به ايندو هو پر گهڻو وقت اواري شريف ۾ ئي گذاريندو هو، جتي پاڻ حضرت سلطان لاولياءَ کان مختلف پهلوئن تي غور ۽ فڪر جا نڪتا ٻڌندو رهندو هو، ۽ پنهنجا شڪ شبها، سوالن ذريعي دور ڪندو رهندو هو.

وفات:

جيئن ته ٺڪر سندن مرید ٿي چڪا هئا، جنهنڪري فقير صاحب جڏهن به ڳوٺ ايندو هو، تڏهن سندس ٺڪر مرید کيس دعوتون ڏيئي پنهنجي ڳوٺ وٺي ويندا هئا. هڪ دفعي کيس ٺڪر پنهنجي ڳوٺ وٺي ويا جتان ٻين مریدن وٽ ويو، اهڙي طرح ڪيترائي ڏينهن پنهنجن مریدن ۾ گذاريائين. پاڻ جڏهن ڳوٺ چهوڻ ڏونگر تعلقي بهار مير رياست ۾ پهتو ته سندس طبيعت خراب ٿي پيئي ۽ اتيئي وفات ڪيائون. سندن مقبرو اتي ئي آهي، ٺڪر معتقدن سندن مزار مٿان هڪ عاليشان قبو جوڙايو جو اڃا تائين سلامت آهي. هن جي حفاظت اڃا تائين ٺڪر ڪندا آهن. ”ڪلام گرهوڙي“ ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽه مرحوم فقير ابراهيم رحم جو تذڪرو ڪيو آهي. جنهن وقت شهيد عبدالرحيم گرهوڙي مهاڏيو جي مڙهي ڊاهڻ لاءِ گرهوڙ مان روانا

86792

ٿيا ته ساڻن هي فقير ابراهيم رحم ڀڻ گذ هو. جڏهن مهاڏيو
 مڙهي جا جادوگر سامي پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لاءِ
 گرهوڙي صاحب کان اجازت وٺي روانا ٿيا ته گرهوڙي
 صاحب سڀ کان اڳ فقير ابراهيم رحم کان صلاح پڇي.
 جنهن جواب ڏنو ته ”قبلا! نبي به جزيو وٺي ڇڏي ڏيندا
 هئا. پاڻ به کڻي ائين ڪريون“ جڏهن ٻين سان مشورو
 ڪيو ويو ته اها صلاح ٿي ته سامي سان مقابلو ڪري
 شهادت جو مرتبو ماڻجي. تڏهن پاڻ فقير صاحب ڏي
 اشارو ڪري چيو ته ”تو کي تازو لواري شريف مان
 ارشاد مليو، ته به تومن اڃا تائين ڪفر جي پوءِ پيئي
 اچي“ (۱).

مٿين ڳالهه مان واضح ٿيو ته جنهن وقت حضرت
 عبدالرحيم رحم گرهوڙي جنگ لاءِ روانو ٿيو، ان وقت
 فقير ابراهيم رحم ساڻن گذ هئا، ۽ جنگ ۾ برابر جا
 شريڪ هئا. هن جنگ جو واقعو سنه ۱۱۹۳ هـ ۾ ٿيو.
 ان کان پوءِ به هي بزرگ ڪافي وقت تائين زندهه رهيو.
اولاد:

فقير صاحب کي صرف هڪ فرزند دوست محمد نالي
 هو. جنهن جا ٻه فرزند هئا. ۱- وسايو ۽ ٻئي جو نالو

(۱) شمس العلماء ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽه:- ڪلام
 گرهوڙي حاشيه صفحو ۵۴ ۽ ۵۵.

ابراهيم هو. وسايي کي محمد اسحاق نالي هڪ پٽ آهي جو اڃا حيات آهي ۽ ابراهيم جا ٻه پٽ آهن جن مان هڪ جو نالو ديدار حسين ۽ ٻي جو نادر حسين آهي. هي سڀ پنهنجي اصل گهٽ ”ابراهيم جي تڙ“ ۾ رهندا آهن. سندن گذر و سفر جو دارومدار مال تي آهي. ڪجهه باراني ٻني به اٿن، جنهن جي آباديءَ جو مدار برسات جي پاڻيءَ تي آهي.

—

مقدم

اسلام ۾ روحاني زندگي يا تصوف جي ابتدا ڪيئن ٿي؟ هي هڪ اهم سوال آهي. ايڪن هن جو جواب باڪل واضح ۽ صاف آهي. اسلام ۾ روحاني زندگي جو آغاز حضور صلعم جن ۽ اصحابن سڳورن جي دور ۾ ٿيو. نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم ۽ سندن اصحابي سڳورا دنيا کان نفرت ڪندا هئا. دنيا جي رنگينين کان بي نياز هئا. جاه و نمائش کي سندن زندگيءَ ۾ ذرو به دخل نه هو. اهي صرف خدا جي طرف متوجه هئا، ۽ زندگي جي هر مرحلي ۾ خدا تي سندن يقين هو. انهن جي حيات ۽ ممات دنيا لاءِ نه هئي. اهي صرف الله لاءِ زنده هئا. الله لاءِ جهاد ڪندا هئا، ۽ خدا جي لاءِ شهادت جي مرتبي کي حاصل ڪندا هئا.

ابتدائي دور ۾ تصوف:

رسول اڪرم صلعم جي حيات طيب تي هڪ نظر وجهو توهان کي معلوم ٿيندو ته حضور صلعم جن جي زندگيءَ جو آغاز اهڙي طرح ٿي ٿو، جو پاڻ ڏينهن ۽ رات جو وڏو حصو ماڻهن کان پري، غار حيرا جي تنهين ۾ بسر ڪن ٿا. هي واقعو انهيءَ وقت جو آهي جو اڃا مٿن

وحي نازل نه ٿيو هو، ليڪن روحاني زندگيءَ جو دور شروع ٿي ويو هو. اهڙيءَ طرح حضرت ابوبڪر صديق رضه، حضرت عمر فاروق رضه، حضرت عثمان رضه ۽ حضرت علي رضه جي زندگيءَ به روحاني زندگيءَ هئي. بلال حبشي رضه، سلمان فارسي رضه ۽ صهيب رومي رضه جي زندگيءَ جو جيڪڏهن تجزيو ڪيو وڃي ته اها به روحاني ڀرتوي سان جلوو فگن نظر ايندي. ابي بن ڪعب رضه، تميم داري رضه، ابوذر غفاري رضه، حذيفه بن يمان رضه ۽ مصعب بن عمير رضه جي زندگيءَ به روحاني رنگ ۾ رنگيل هئي. انهن اصحابن کان سواءِ ٻين جي زندگيءَ پڻ انهي حقيقت جي شاهد آهي ته هي سڀ خشوع ۽ خضوع، عاجزي ۽ انڪساري سان عبادت ڪندا هئا. نفس سان جهاد ڪندا هئا. دنيا جي ڏيکاءُ کان پري رهندا هئا. شيطان جا دشمن هئا. غرض هيءَ زندگيءَ هئي جا رسول کان اصحابن کي ملي. پوءِ هن زندگيءَ ترقي ڪئي ۽ تابعين تائين پهتي، تبع تابعين به هن کان متاثر ٿيا ۽ پوءِ ڪوبه اهڙو دور اسلام ۾ نه گذريو جو روحانيت کان خالي هجي.

حقيقي تصوف:

نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم ماڻهن کان پري رهي خلوت نفس کان پوءِ ڪائنات جي علت غائي تي غور ڪري، جا زندگيءَ پسند فرمائي هئي. انهيءَ جو جيڪڏهن بعد جي عابدن ۽ زاهدن جي زندگيءَ سان جي صوفين

جي نالي سان مشهور ٿيا، موارنہ ڪيو وڃي ته معلوم ٿيندو
 ته نبي اڪرم صلعم ۽ صوفين جي زندگي ۽ ۾ هڪ قسم
 جي يڪسانيت آهي. انهيءَ ذريعي توهان به آسانيءَ سان
 صوفين جي رياضتن ۽ مجاهدن کي روحاني زندگيءَ سان
 پيوند لڳائي سگهو ٿا. جا ٻاڪل خالص هئي. جنهن جو
 بهترين مثال حضور صلعم جن جي حياتِ طيب هئي. اها
 زندگي ڪهڙي هئي؟ هي ته الله هڪ آهي. وحدانيت
 نبي جي زندگيءَ جو سرچشمو هو. هي ئي هو سندن سڄي
 حياتِ مبارڪ جو اصل الاصول. هي ئي اها شيءِ هئي
 جا اسلام جي نبي، اسان جي آڏو پيش ڪئي. پوءِ جيڪو
 تصوف، هن روح کان پري رهيو ته اهو اسلام کان به
 پري رهيو. بعد ۾ تصوف مختلف رنگ اختيار ڪندو
 ويو. اسلام کان علاوه ٻيا عنصر پڻ هن ۾ اثر انداز ٿيندا
 رهيا. ”هيءَ ويدانيت آهي“، ”هيءَ هندي تصوف آهي“،
 ”هيءَ يوناني ۽ مسيحي تصوف آهي“. انهن اجنبي عناصرن
 جي اڪثريت، تصوف کي اسلام جي بلڪل مخالف
 بنائي ڇڏيو. ورنه، درحقيقت اصل تصوف اها آهي جا
 حياتِ نبوي جو ڀرتو ۽ قرآن و سنت جي تابع هجي.
 دراصل حضور جن جي غار حرا ۾ الڳ ٿلڳ زندگي،
 تصوف جو پهريون بچ هو. جنهن مان زاهدن جي زهد،
 عابدن جي عبادت ۽ صوفين جي تصوف ميوو ڏنو.

تصوف جو مقصد:

تصوف هڪ نهايت جامع نالو آهي. جو حرف

مختلف عبادت گذار ۽ دنيا بيزار گروه تي رکي سگهجي ٿو. هن جي تعليم، هن جو مقصد، هن جي رياضت ۽ جماعدي جو محور صرف هي آهي. ۱- تزڪيم نفس ۲- تصفيه قلب.

تهذيب نفس، محاسبو ۽ مراقبي مان هي صوفي الهام جي دولت سان سرفراز ٿيا ۽ ڪوبه شڪ نه آهي ته هيءَ دولت هن رستي تي هلي حاصل ٿئي ٿي. جيڪو نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن اختيار فرمايو هو.

حيات زهدي ۽ زهد و تصوف:

هن سلسلي ۾ جيڪڏهن ڏيکڻ ڏني وڃي ته هزارين صفحا پري سگهجن ٿا. مختصراً بعض اهم نڪتا پيش ڪجن ٿا. مثال طور قناعت کي وٺو. سندن لباس نهايت سادو هو. اهڙيءَ طرح سندن غذا به بلڪل سادي هوندي هئي. عبادت سان سندن ڏاڍو شغف هو. حضرت عائشه رضه کان روايت آهي ته:

آنحضرت صلي الله عليه وسلم سڄي رات عبادت ڪندا هئا. ايسٽاڏن جو سندن پير مبارڪ سڄي پوندا هئا. مون عرض ڪيو ته ”يا رسول الله توهان ايتري مشقت چو ٿا گوارا فرمايو. جڏهن ته خدا توهان جا اڳيان ۽ پويان گناه معاف ڪري ڇڏيا آهن“ پاڻ جواب ڏنائون ته ”پوءِ ڇا آءُ خدا جو شڪر گذار ٻانهو نه بنجان؟“ (۱)

(۱) رزاه بخاري مسلم.

اهڙيءَ طرح حضور جن ڪيترن ئي موقعن تي ماڻهن کي زهد جي ترغيب ڏني. ذڪر، توڪل، صبر، توبه، ۽ نفلن جي ذريعي قرب الاهي حاصل ڪرڻ جي دعوت ڏني. هڪ موقعي تي فرمايائون ته ”الله تعاليٰ جڏهن پنهنجي پانهي سان ڀلائي ڪري ٿو ته هن کي دين جي سمجهه عطا فرمائي ٿو دنيا جي نفرت هن جي دل ۾ پيدا ڪري ٿو ڇڏي ۽ دنيا جا عيب هن جي سامهون کولي ٿو ڇڏي. (۱)

مٿيون ۽ ٻيون اهڙيون حديثون هن ڳالهه جو دليل آهن ته عابدين جي عبادت، زاهدن جو زهد ۽ صوفين جو تصوف ڪا نئين شيءِ نه آهي. بلڪ حضور صلعم جن جي اقوال، افعال ۽ احوال مان ورتل آهي.

صحابه ڪرام ۽ تصوف:

صحابين سڳورن جي پوري زندگي حضور صلعم جن جي فيض صحبت کان پوري طرح متاثر آهي. انهن ۾ زهد، ورع ۽ ڪشف جو مادو بدرجه اتم موجود هو. ۽ اهي پوري طرح الله جي طرف متوجه هئا ۽ دنيا کان بيزار. حضرت ابوبڪر صديق رضه جو قول آهي ته ”جنهن معرفت الاهي جو ذائقو چڪيو. ماسواءِ الله جي ٻيو رواه ٿي وڃي ٿو، ۽ ماڻهن کان هن کي وحشت اچڻ لڳي ٿي.“ ڇا حضرت عمر رضه جي دنيا بيزاري جو پيو ڪو

(۱) رواه البيهقي في شعب الايمان عن محمد كعب رسلا.

ثبوت ٿي سگهي ٿو ته خلافت جي منصب تي قائم ٿيڻ کان پوءِ خطبو ڏيئي رهيا آهن ۽ حالت هيءَ آهي جو سندن لباس ۾ ۱۶ چٽيون لڳل آهن، ڇا هي سچ نه آهي ته اڪثر حضرت عمر رضه پنهنجو لباس خود پنهنجن هٿن سان ڌوئيندا هئا؟ ڇا هي قول سندن نه آهي؟ ته ”زندگي جي بهترين شيءِ صبر آهي“.

حضرت عثمان غني رضه جو گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ بسر ٿيندو هو. سندن زندگي سراپا زهد ۽ تقويٰ هئي. پاڻ هميشه ياد الاهيءَ ۾ مستغرق رهندا هئا. قرآن شريف جي ذوق ۽ شوق سان تلاوت ڪندا هئا. فرمائيندا هئا ته ”قرآن منهنجي رب جو ڪتاب آهي غلام لاءِ ضروري آهي ته جڏهن به هن وٽ آقا جو ڪتاب اچي ته هر روز ان کي ڏسي ته جيئن هن جي حڪمن جي صحيح پيروي ڪري سگهي.“ حضرت عثمان جو قرآن شريف سان شغف جو اندازو هن مان لڳائي سگهجي ٿو ته عين وقت شهادت وٽس قرآن موجود هو ۽ پاڻ هن جي تلاوت ڪري رهيا هئا.

حضرت علي رضه جي زندگي سواءِ تقويٰ ۽ عبادت جي ڪجهه به نه هئي، هڪ دفعي سندس پيوند لڳل لڳل قميص ڏسي ڪنهن پڇيو ته يا اميرالمومنين هي ڇو؟ پاڻ فرمايائون ته جيئن دل خدا کان ڊڄندي رهي. اصحاب صفه جي منزلت ۽ مرتبت کان ڪير به انڪار ڪري ٿو سگهي. هنن اسلام جي روحاني تاريخ تي

زبردست اثر وڌو آهي. جنهن کي تاريخ ڪڏهن به فراموش
 نٿي ڪري سگهي ۽ خاص ڪري تصوف جي تاريخ ته
 هتان ئي شروع ٿئي ٿي؛ ايتري قدر جو بعض ماڻهن جو
 خيال آهي ته 'صوفي' جو لفظ اصحاب صفا مان ئي ورتو
 ويو آهي. اهل صفا جو مقدس گروهه انهن انصارن ۽ مهاجرن
 تي مشتمل هو جي بلڪل بي نوا هئا هي گويا رسول الله
 صلي الله عليه وسلم جا مهمان هئا. انهن وٽ نه اهل و عيال هو
 نه مال و زر. انهن جي ماڻهن کان بيزاري ۽ اهل دنيا
 کان بي تعلقي ته ڏسو جو مسجد نبوي جي ڀر ۾ هڪ
 حجرو ٺاهيو ويو هو، هي سڄي دنيا ۽ و ما فيها کان بيهرواه
 ٿي اتي ئي رهڻ لڳا؛ هنن صرف روح جي طرف توجه
 ڪئي. حضرت ابونعير اصباهي رضه جي هڪ قول مطابق
 اصحاب صفا آهي انسان هئا. جن کي ڪنهن به قسم جو
 ڪاروبار، خدا جي ذڪر کان غافل نه ڪري سگهيو.
 دنيا جي نفع و نقصان جو هنن جي دلين تي ڪوبه اثر
 نه ٿيندو هو. انهن سان خود نبي صلي الله عليه وسلم جن
 محبت ڪندا هئا. حضرت ابو هريره رضه جهڙي برگزيده
 اصحاب جو تعلق پڻ هن گروهه سان هو.

الغرض ته حضور جن جيڪو تصوف سيکاريو ۽
 جنهن تصوف جي تعليم ڏني، اها خالص هئي. پاڻ تصفيه
 نفس تي زور ڏنائون. رياضت جا اصول ۽ آئين مقرر
 ڪيائون. تفڪر ۽ عبادت جا آداب سيکاريائين ۽ هنن
 جي هڪ خاص ترتيب ۽ وضع قائم ڪئي. انهيءَ اصول

تي اسلام ۾ روحاني زندگي جو آغاز ٿيو. اسلام هڪ خدا جي طرف دالين کي متوجہ ڪيو. هن جنت جي دعوت پڻ ڏني ۽ جهنم کان به ڊيڄاريو. ليڪن خدا جي محبت کي سڀ کان بالاتر رکي، هن عمل کي اصل قرار ڏنو. هن دنيا ۾ رهي، هن سان تعلق قائم رکندي به هن جي دلڪشي کي بي نيازي سان نڪرائڻ جو گڻ سڀڪاريو.

تابعين ۽ تبع تابعين :

آنحضرت ۽ اصحابن کان پوءِ تابعين ڪرام آهن جي دنيا جي ڪنهن به شيءِ کان مغلوب نه ٿيا. يعني دين جي معاملي ۾ زياده کان زياده توجه ۽ دنيا جي معاملي ۾ زياده کان زياده استغنا. هنن جي اصول حيات جو جيڪڏهن خلاصو ڪيو وڃي ته هي ٿيندو ۱- ذڪر الاهي جي ڪثرت ۲- حب دنيا کان بيزاري ۳- ڪائنات جي مسئلن تي غور و فڪر ۴- اهل دنيا کان بي نيازي ۵- الله تي ڪامل توڪل. هي هئا اهي بنيادي عقيدا، جن تي ڪردار ۽ عمل جو سڄو دارومدار هو. ۽ هن روشنيءَ ۾ زهد ۽ تصوف جو قافلو اڳتي وڌندو رهيو. ليڪن پوءِ جڏهن اسلامي فتوحات جو دور شروع ٿيو ۽ اسلام جي جهنڊي هيٺ دنيا جو هڪ وڏو حصو اچي ويو، تڏهن عرب فاتحن جي سامهون هڪ نئين تهذيب ۽ رنگارنگ ثقافت آئي. جنهن ۾ خوشحالي، فارغ البالي ۽ سرور و نشاط موجود هو. هيءَ تهذيب آخرت

جي فڪر کان ٻاڪل خالي هئي. هن ۾ جيڪي نعمتون هيون سي صرف وقتي هيون. نتيجو اهو نڪتو جو عرب فاتحن جو هڪ وڏو حصو هن تهذيب کان متاثر ٿي، هن کي قبول ۽ لڳو. هي ماڻهو دنيا ۾ مصروف ٿي ويا. نفس کي پوڄڻ لڳا، ۽ خواهشن جي غلاميءَ جي ڦاهي پنهنجي گلي ۾ وجهي ڇڏي. نتيجي ۾ هڪ فساد جو دور شروع ٿي ويو. جنهن جي مقابلي لاءِ هڪ جماعت پيدا ٿي، جنهن غناتي فقر کي ترجيح ڏني ۽ هڪ نئون معيار زور کي پيش ڪيو. هي آهي انسان هئا جي ٻاڪل گهٽ کائيندا هئا. ٻاڪل سادو لباس پائيندا هئا. پنهنجو گهڻو وقت ”دنيا کي پيدا ڪرڻ واري“ جي ياد ۾ مستغرق ۽ منهن ڪري رهڻ گذارڻ لڳا. هنن دين کي هر شيءِ تي اوليت ڏني. هنن جي سامهون صرف روح جي بلندي ۽ پاڪيزگي هئي. چنانچہ هن ٽولي جو مستقل نالو زاهد ۽ عابد پيو. ”فقير“ جو مستقل اصطلاح جو زور به هتان شروع ٿيو. ڪجهه وقت کان پوءِ هي سڀ نالا جهڪا ٿي ويا، ۽ صرف هڪ جامع ۽ مانع نالو صوفي وڃي باقي رهيو.

ابوهاشم کوفي (۸۶۶ع وفات) پهريون شخص هو جنهن کي ’صوفي‘ جي نالي سان سڏيو ويو. ان کان پوءِ ٽي صدي جي اوائل ۾ ڏانهن مصري، بايزيد بسطامي ۽ جنيد بغدادی جو زمانو شروع ٿي، حضرت جنيد بغدادی کي موجوده عالم تصوف جو هڪ لحاظ کان باني سمجهڻ گهرجي. هن بزرگ جو رجحان شرعي پابندن جي

طرف هو. چنانچہ حضرت جنید جو هي قول مشهور آهي ته ”اسان جو علم تصوف، ڪتاب و سنت و قید آهي.“ سندس وفات ۲۹۷ هـ ۾ ٿي ۽ کين ”سيد الطائفه“ جو نالو ڏنو ويو. حضرت شاه ولي الله جي خيال ۾ حضرت جنید کان تصوف جو ٻيو دور شروع ٿي ٿو. جنید بغدادی منصور حلاج جو مرشد چيو وڃي ٿو. منصور جو نعره ”انا الحق“ اڳتي هلي ڪاروان تصوف جي لاءِ بانگ درا بنجي ويو. منصور کي لڳ ڀڳ ۳۰۹ هجري ۾ قاسي ڏني ويئي. هن تاريخي واقعي کان پوءِ هڪ سؤ سالن جي اندر تصوف تي بعض مستقل ڪتاب لکيا ويا. جن ۾ ابونصر ۽ سراج جي تصنيف ”ڪتاب اللمع“ ابوطالب مڪي جي ”قوت القلوب“ امان قشيري جو ”الرساله“ ۽ داتا گنج بخش جو ”ڪشف المحجوب“ خاص طور تي قابل ذڪر آهن. انهيءَ زماني ۾ شيخ ابو سعيد ۽ ابوالحسن خرقاني به ٿي گذريا آهن. هي سڀ صاحب تصوف جي ٽئين دور جي ابتدا ڪن ٿا. شيخ ابو سعيد ۳۵۷ هـ ۾ پيدا ٿيا ۽ ۴۴۰ هـ ۾ وفات پاتائون. حضرت شاه ولي الله هن دور جي متعلق فرمائين ٿا ته:

”هن دور ۾ تصوف جي طريقي ۾ هڪ ٻي تبديلي رونما ٿي. اهل ڪمال مان ته اڳي وانگر شرعي حڪمن تائين محدود رهيا ۽ خاص باطني احوال ۽ ڪيفيت کي پنهنجو نصب العين بڻايو ۽ جيڪي خواص الخاص هئا، تن اعمال ۽ احوال کان اڳتي لنگهي ’جذب‘ تائين رسائي

حاصل ڪئي. هن 'جذب' جي سبب هنن جي سامهون
 'توجه' جي نسبت جو دروازو کلي ويو ۽ انهيءَ ڪري
 وجود تي تعينيات جا سڀ پردا انهن لاءِ کلي ويا، ۽
 پنهنجن اکين سان خود ڏٺائون ته اها ئي هڪ ذات آهي،
 جنهن تي سڀني شين جي وجود جو انحصار آهي" (۱).
 جنهن زماني ۾ شيخ ابوسعيد جو انتقال ٿي ٿو.
 گهٽ وڌ اهوئي زمانو آهي، جنهن ۾ امام غزالي پيدا
 ٿي ٿو. تصوف جي تاريخ ۾ امام غزالي جو شمار صوفين
 جي جماعت ۾ نٿو ٿئي. بيشڪ هو عالم دين ۽ متڪلم
 پهرين هو، ۽ صوفي بعد ۾. ليڪن تصوف جي سلسلي
 ۾ سندن خدمتون لائق تحسين آهن. اهل دين جيڪي
 تصوف جي آزاد خيالي ۽ آزاد مشرقي ڪمان بيزار ٿي
 رهيا هئا، ۽ تصوف جو شرعي پابندين کان آزاد ٿي
 رهيو هو. امام صاحب انهن پنهي کي هڪڙي جي ويجهو
 ڪيو. عقل جو اسلام ۾ "تحرڪ معتزم" جي نالي
 سان مذهبي حقيقتن جو شارح بنجي نڪتو هو. سو
 هيڏانهن هوڏانهن پٽڪي آخرڪار امام غزالي جي شخصيت
 ۾ تصوف جي اڳيان پنهنجي شڪست تسليم ڪري ٿو
 ۽ اهڙيءَ طرح امام غزالي جي ڪوششن سان اسان جو
 تصوف مذهب جي مسلم روايتن سان هم آواز ٿي ٿو.
 امام غزالي جو ۵۰۵ هجري ۾ انتقال ٿيو. ان کان
 تقريبا پنجاه سال پوءِ علم تصوف جو سڀ کان وڏو

(۱) 'همعات' مصنف شاه ولي الله.

مصنف شيخ اڪبر ابن عربي پيدا ٿين ٿا. هيءُ زمانو تصوف جي چوٿين دور ۾ شمار ٿئي ٿو. چنانچہ انهيءَ متعلق شاه ولي الله جو ارشاد آهي:-

”هن عهد ۾ اهل ڪمال بزرگن جي ذهنن ۾ مزيد وسعت پيدا ٿي ٿي ۽ هي بزرگ ڪيفيت ۽ احوال جي منزل کان اڳتي وڌي تصوف جي حقيقت تي بحث ڪرڻ لڳن ٿا ته ذات واجب الوجود کان هيءَ ڪائنات ڪيئن صادر ٿي؟ انهن بزرگن ڪائنات جي ظهر جي درجن جي تحقيقات ڪئي ۽ پڌايو ته واجب الوجود مان سڀ کان اول ڪهڙي شيءِ جو وجود ٿيو ۽ اهو وجود ڪهڙيءَ طرح عمل ۾ آيو. الغرض ته هيءَ پيا اهڙا مسئلا انهن بزرگن جا موضوع بنجي ويا.“ (۱)

پوءِ تصوف جي جن حقيقتن کي ابن عربي، علم ۽ حڪمت جي زبان ۾ پيش ڪيو هو. تنهن کي عطار، رومي ۽ جاسي بعد ۾ شعر جي دلڪش ۽ وجد آور ۽ زود اثر پيرايه ۾ ادا ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح تصوف خاص کان عام تائين پهتي ۽ هر شخص تصوف جو ڪلمو پڙهڻ لڳو، ۽ هن جا باقاعده اصول ۽ قانون تيار ٿيڻ لڳا ۽ ڪيترائي مختلف صوفي سلسلا به شروع ٿيا. هر سلسلو پنهنجي باني جي نالي پويان سڏجڻ لڳو. جيڪي به

(۱) ’همعات‘ مصنف شاه ولي الله.

تصوف ۾ سلسلا شروع ٿيا. (۱) انهن ۾ هي چار سلسلا وڌيڪ مشهور ٿيا ۽ اڃا تائين موجود آهن:

۱- **قادريه**: جنهن جو باني شيخ عبدالقادر جيلاني رحم (وفات ۵۶۱ هـ) آهي هن سلسلي ۾ سماع بالمزامير جي منع آهي، جنهنڪري قادرين جي حلقي ۾ موسيقي کي بلڪل گهٽ اهميت ڏني وڃي ٿي. قادري بزرگ بالعموم سائي پڳ پڌندا آهن ۽ هنن جي لباس جو ڪو نه ڪو حصو ضرور بادامي رنگ جو هجي ٿو. هنن سلسلي ۾ درود شريف کي تمام گهڻي اهميت ڏنل آهي. هنن وٽ ذڪر خفي ۽ ذڪر جلي پئي جائز آهن.

۲- **چشتي طريقو**: هنن وٽ ڪلمو شهادت پڙهڻ وقت 'الا لله' تي خاص طور تي زور ڏنو وڃي ٿو؛ بلڪ هو عموماً انهن لفظن کي دهرائڻ وقت جسم ۽ سير جي متئين حصي کي لوڏين ٿا. هن سلسلي جي امتيازي خصوصيت سماع آهي. سماع دوران چشتي حضراتن تي هڪ وجداني ڪيفيت تاري ٿي وڃي ٿي. چشتي درويش بالعموم رنگدار ڪپڙا پائين ٿا ۽ جنهن ۾ زياده تر هلڪي بادامي رنگ کي ترجيح ڏين ٿا. هن طريقي جا باني حضرت خواجہ ابواسحاق شامي آهن.

(۱) جامع الغات جي مصنف صرفين جا پارهين طريقا لکيا آهن: ۱- قادريه ۲- نقشبنديه ۳- صفويه ۴- عيڊروسيه ۵- نوريه ۶- شطاريه ۷- يوسفيه ۸- انصاريه ۹- زاهديه ۱۰- حضرويه ۱۱- قلندريه ۱۲- حسينييه.

۳- سهرورديم: هنن وٽ ساهه بند ڪري 'الله هو' جي ورد ڪرڻ جو وڏو رواج آهي. سماع دوران بي اعتنائِي اختيار ڪن ٿا ۽ تلاوت ڪلام کي خاص طور تي زور ڏنو وڃي ٿو. هن سلسلي جو باني حضرت شهاب الدين سهروردي آهي. سندس ولادت ۵۴۲ هـ ۾ ۽ وفات ۶۳۲ هـ ۾ ٿي. سندس مزار مبارڪ بغداد ۾ آهي.

۴- نقشبندي طريقيو: هن جو باني ميان بهاءُ الدين محمد بن محمد البخاري (۷۹۱-۷۱۷ هجري مطابق ۱۳۱۷-۱۳۸۹) هو کيس نقشبندي انهيءَ ڪري چوندا آهن جو هو 'الله' لفظ جي صورت ڪڍي ان پڙهڻ مريدن اڳيان رکندو هو ۽ جيڪي لکي پڙهي ڄاڻندا هئا، تن کي فرمائيندو هو ته "هت سان الله جو نالو نقش ڪريو اک سان ان نقش ڏي نهاريو ۽ دل ۾ الله پاڪ جو تيان ٿريو". هندستان ۾ هن طريقي جي شروعات شيخ احمد سرهندي (۹۷۰-۱۰۳۴ هـ مطابق ۱۵۶۲-۱۶۳۵) جي ذريعي ٿي. هيءُ هڪ وڏو متشريح عالم هو. کيس امام رباني مجدد الف ثاني به ڪري چوندا آهن. واضح هجي ته هي طريقيو ٻين سڀني طريقن کان وڌيڪ شريعت ڏي مائل آهي.

جنهن صورت ۾ هي ڪتاب حضرت خواجہ محمد زمان رحه قدس سره جن جي مقولات تي مشتمل آهي ۽ حضرت خواجہ صاحب نقشبندي طريقي جا امام ٿي گذريا آهن.

تنهنڪري نقشبندي طريقي جو ڪجهه تفصيل سان ذڪر ڪجي ٿو:-

هن طريقي جو بنياد وجهندڙ حضرت خواجه بهاء الدين آهي جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي. سندس تصنيفات مان ”رشحات عين الهديات“ گهڻو مشهور آهي. جنهن ۾ سندس ملفوظات جمع ڪيل آهن. جن مان نقشبندي طريقي جا مکيه اصول ملن ٿا. پاڻ فرمائن ٿا ته ”اسان جو طريقو ٻين سڀني طريقن کان وڌيڪ حق کي ويجهو آهي. حالانڪ ترتيب جي لحاظ کان هي طريقو سڀ کان آخر ۾ اچي ٿو. اسان جو هي طريقو عروہ الوثقي آهي. جنهن جي سھاري حضرت پيغمبر صلي الله عليه وسلم ۽ اصحابن جي نقش قدم تي پورو پورو هلي سگهجي ٿو. سالڪ کي گهرجي ته هميشه رب جي رضا تي راضي رهي. مگر اهو تڏهن حاصل ٿيندو جڏهن فنا اختيار ڪبي. يعني جڏهن سالڪ پنهنجي طبعي وجود جي نفی ڪري، الله جي اثبات ڪندو انهيءَ لاءِ پڻ ڪي شرط آهن. جن مان پھريون شرط آهي، پنهنجي حيثيت کي ڪجهه نه سمجهڻ، ٻيو شرط آهي غير علم و عمل کي الوداع چوڻ. سالڪ کي سواءِ ديني فرضن ۽ شرعي عملن کان ٻئي ڪنهن به دنيا جي معاملي ۾ قاسم نه گهرجي، ۽ کيس گهرجي ته سڄو وقت مشغولي ۾ رهي.“

ٻئي هڪ بزرگ حضرت خواجه عبدالخالق غجدواني رحم جي قول مطابق نقشبندي طريقي جي عمارت يارهن اصولن تي اڏيل آهي:

۱- هوش در دم:

پنهنجن پساھن جي حفاظت ڪرڻ ته جيئن ڪوبه
 ساھ جيڪو اندر وڃي يا ٻاهر نڪري، خدا جي ياد کان
 خالي نه هجي. بلڪ پنھي دمن جي وچ واري وقت جو
 به خيال رکڻ گھرجي ته جيئن اھو ٻڻ حضور ۽ ياد گيري
 ۾ صرف ٿئي. انھيءَ ۾ غفلت ڪرڻ ڪبيره گناھ آھي.
 ساھ جي حفاظت سان دنيا جي مسئلن کان واندو ٿي
 سگھجي ٿو.

۲- نظر در قدم:

سالڪ کي گھرجي ته وات ويندي پنھنجي نظر
 جھڪيل رکي، ته جيئن شيطان جي حملي کان آجو رھي
 ياد رھي ته شيطان جن وسيلن سان مومن تي حملو ڪري
 ٿو. تن مان پھريون وسيلو نظر آھي. جيڪڏھن سندس
 اکيون هيٺ هونديون ته نه فقط گناھن کان بچندو بلڪ
 سندس ۾ دمن ۾ به ڪو رخنو نه پوندو.

۳- سفر در وطن:

جڏھن سالڪ پنھنجي حقيقت ختم ڪري ملائڪن
 جون وصفون حاصل ڪري ٿو تڏھن هن جي دل آئيني
 وانگر صاف ٿيو پوي ۽ انھيءَ صاف دل ۾ حق جو
 جلوو پسي ٿو. هو گويا پنھنجي وطن ۾ ئي روحاني سفر
 ڪندو رھي ٿو.

۴. خلوت در انجمن :

يعني سالڪ کي گهرجي ته ذڪر ۾ اهڙو ته مصروف رهي جو کيس ٻاهرين گوڙ گهمسان جي ڪابه خبر نه پوي. جڏهن سالڪ کي سفر در وطن حاصل ٿيو ته خلوت 'در انجمن' جي پاڻهي پروڙ پوندس.

۵. ياد ڪرڻ:

ذڪر ڪرڻ پوءِ اهو زباني هجي يا دلِي. ذڪر جو طريقو ۽ هن جي تعليم نقشبندي طريقي ۾ هن طرح آهي ته اول مرید پنهنجي دل کي ٻين خيالن کان صاف ڪري پنهنجي مرشد جي اڳيان رکي. وات ۽ اکيون بند ڪري، زبان، تارون سان لڳائي ۽ ساھ کي ذڪر سان ڪڍي، ظاهري دل جيڪو ڪپي پاسي بيبي جي هيٺان آهي. هن کي هر ساھ سان ٿورو چوري، ۽ جيڪو ساھ ٻاهر اچي سو ذڪر سان هجي ته جيئن خلوت ذڪر جو اثر دل ۾ پيدا ٿئي، ۽ اهڙيءَ طرح ذڪر ڪندو رهي ۽ هر ساھ ۾ ٽي، پنج يا ست دفعا ذڪر ڪري ۽ حضور دل سان الله الله چوندو رهي ۽ يقين سان سمجهي ته آءُ خدا کي ياد ڪريان ٿو ۽ خدا مون کي ياد ڪري ٿو ۽ هر وقت سالڪ اهڙيءَ طرح ذڪر ۾ مشغول رهي ۽ ڪنهن به وقت سندس دل ذڪر کان غافل نه هجي.

۶. بازگشت:

سالڪ کي ڪپي ته هر هڪ ذڪر کان پوءِ چوي ته "اي خدا تون منهنجو مقصود آهين، مون دنيا ۽ آخرت کي

تنهنجي لاءِ ترڪ ڪيو، تنهن پنهنجي محبت مون تي پوري ڪرڻ شروع ۾ شايد انهيءَ رمز جي پروڙ نه پويس پر پوءِ جيئن جيئن ذڪر ڪندو ويندو تيئن تيئن انهيءَ رمز کي سمجهندو ويندو.

۷- نگاهه داشت:

نگهداشت، دل مان هر قسم جي خطري، وسوسن کي دور ڪرڻ کي چيو وڃي ٿو. هي هڪ طريقو آهي جنهن جي ذريعي دل، خطرن کان خالي ٿي وڃي ٿي. خواجه نقشبند رحم جو قول آهي ته سالڪ کي گهرجي ته شروع ۾ ئي دل کي خيالن ۽ خطرن کان صاف رکي ورنه جڏهن اهي خطرا ۽ خيال ظاهر ٿي پوندا ته نفس هن جي طرف مائل ۽ راغب ٿي ويندو. پوءِ هن کي پري ڪرڻ مشڪل ٿيندو. خطرن جا چار قسم آهن:

- ۱- شيطاني خطرو، جو گناهه جي رغبت ڏياري ٿو. ۲-
- نفساني خطرو جو نفساني خواهشن جي پورائي لاءِ ٿيندو آهي. ۳- ملڪاني خطرو جنهن کي الهام چئجي ٿو. ۴-
- رحماني خطرو، جو غفلت کان نڪرڻ وقت ۽ پانهپ جي طرف راغب ٿيڻ کي چئجي ٿو. شيطاني ۽ نفساني خطرا پاڻ ۾ گڏيل آهن ۽ انهيءَ ئي فساد جو بنياد آهن. تنهنڪري سالڪ کي گهرجي ته هر روز ٻه ٽي ساعتون، پنهنجي نفس جو محاسبو ڪري ته جيئن حق کان سواءِ ٻيو ڪو خيال دل ۾ پيدا نه ٿئي.

۸۱. ياد داشت:

سالڪ ڪي گهرجي ته حق جي طرف ذوق ۽ شوق سان رجوع ٿئي ۽ هر وقت ڏٺي جي ڌيان ۾ مستغرق يعني ٻڌل رهي.

۹. وقوف زماني:

حضرت خواجہ بہاءُ الدين قندھار سرہ فرمائين ٿا ته وقوف زماني جو مطلب آهي ته سالڪ هر وقت پنهنجي حال کان واقف رهي. تنهنڪري ضروري آهي ته ذڪر ڪرڻ جي وقت هر ساعت کان پوءِ پنهنجي دل ۾ تامل ڪري ته غفلت ته ڪانه اچي ويئي آهي. جيڪڏهن غفلت اچي ويئي هجي ته انهيءَ کي پري ڪري ۽ آئندهن کي ڪيڏو هڪڙي همت ٻڌي: ايستائين ڪوشش ڪندو رهي جو اها بلڪل ختم ٿي وڃي ۽ هميشه جي حضور تي حاصل ٿي وڃي. وقوف زماني حقيقت ۾ نفس جو محاسبو آهي. حديث شريف ۾ اچي ٿو ته ”هوشيار ۽ داناءُ ماڻهو آهي جنهن پنهنجي نفس کي ڊٻايو ۽ موت کان پوءِ جي لاءِ عمل ڪيو. ۽ عاجز آهي، جنهن پنهنجي نفس جو چيو ڪيو، حضرت عمر فاروق رضه هڪ دفعي خطبي ۾ فرمايو ته:

”حَسَبُوا قَبْلَ أَنْ تَحْسَبُوا وَزِنُوا قَبْلَ

أَنْ تَوَزنُوا“ اواستعبدوا الي معترض لا ڪيتر.

(پنهنجين زندگين جو حساب ڪريو ان کان اڳ

جو توهان جو حساب ڪيو وڃي، ۽ ڏينهن جو وزن ڪريو پهرين ان کان، ته توهان وزن ڪيا وڃو، ۽ مستعد ٿي وڃو، ۽ جڏهن توهان قيامت جي ڏينهن خدا جي سامهون ٿيندو ته ڪابه شيءِ لکي نه سگهندي.) انهيءَ ڪري عارف هر دم ۽ هر ساعت پنهنجي گذريل وقت جو حساب ڪتاب ڪندا رهن ٿا. جيڪڏهن طبيعت ۾ نقصان ڏسن ٿا ته 'باز گشت' ڪن ٿا.

۱۰- وقوف عددي:

ذڪر ڪرڻ وقت گهاٽي جي خيال رکڻ کي وقوف عددي چئجي ٿو. ذڪر کي ڪپي ته هڪ ساهه ۾ ٽي- پنج، ست يا اڪيهه دفعا ذڪر ڪري مطلب ته اڪي تعداد جو هئڻ ضروري آهي. حضرت خواجه بهاءُ الدين قدس سره فرمائن ٿا ته گهڻو چوڻ شرط نه آهي، پر جيڪو ڪجهه ذڪر ڪري اهو حضور سان هجي.

۱۱- وقوف قلبي:

وقوف قلبي مان به مطلب آهن. پهريون ته ذڪر جو دل حق سبحانه تعاليٰ کان واقف ۽ آگاهه هجي. يعني ذڪر ڪرڻ وقت دل ۾ صرف الله تعاليٰ جو خيال هجي. ٻيو ته ذڪر دل جي خيال کان واقف هجي. يعني ذڪر ڪرڻ وقت، ذڪر جي دل به ذڪر ۾ مشغول هجي، ۽ سالڪ کي گهرجي ته جيئن به ٿي سگهي تيسين دل کي ذڪر ۾ مشغول رکي.

انهن يارن اصولن کان سواء هن طريقي نقشبندي ۾
 ڏهه لطيفا پڻ آهن. (۱) لطيفو، لفظ 'لطيف' مان نڪتل
 آهي. جنهن جي معنيٰ آهي باريڪ يا نازڪ شيءُ، صوفين
 جي اصطلاح ۾ 'لطيفو' هڪ خاص معنيٰ رکي ٿو. جي
 غياث اللغات جي مطابق ڇهه آهن، جن کي لطائف سته
 چئبو آهي. جيستائين سالڪ کي اهي ڇهه لطيفا روشن
 ٿيڻ ٿين. تيستائين هو ڪنهن به وڏي منزل ۽ معرفت کي
 حاصل ٿي سگهي. اهي ڇهه لطيفا هي آهن.
 پهريون 'لطيفه نفس' جنهن جي جاءِ انسان جي بدن ۾
 دن آهي. ٻيو 'لطيفه قلب' آهي جنهن جي جاءِ سيني
 جي ڪپي طرف دل آهي، ٽيو 'لطيفو روح' آهي، جو
 سيني جي سڄي طرف واقع آهي. چوٿون 'لطيفو سر'
 آهي جو سيني جي وچ ۾ معدو جي منهن وٽ واقع
 آهي. پنجون 'لطيفو خفي' آهي جنهن جي جاءِ پيشاني
 آهي ۽ ڇهون 'لطيفو اخفي' آهي. جنهن جي جاءِ ڪيپراٽي
 آهي. حمل فقير پنهنجي معرفت نامو ۾ ڏهن لطيفن جو
 ذڪر ڪيو آهي جن مان پهريان پنج هي آهن. ۱- قلب
 ۲- روح ۳- سري ۴- خفي ۵- اخفي- هي پنج لطيفا
 حڪم الاهي واري ڪائنات متعلق آهن هنن کي 'عالم
 امر' چئبو آهي باقي پويان پنج لطيفا يعني نفس ۽ چار
 عناصر يعني هـ، ا، پائي، باهه ۽ خاڪ آهن. انهن کي

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ - "ڪليات حمل" صفحو
 نمبر ۱۱۴ ۽ ۱۱۵.

”عالم خلق“ چئبو آهي ڏيکي هي مخلوق واري ڪائنات سان واسطو رکي ٿا.

شروعاتي ”پنجن لطيفن“ عالم امر جو تعلق لامڪانيت سان آهي. جي رب جي طرف کان انساني جسم ۾ ڌار ڌار جلدن تي رکيل آهن. پوين پنجن لطيفن جو اصل، شروعاتي پنج لطيفا آهن. نفس جو اصل قلب، هوا جو اصل روح، پاڻيءَ جو اصل سر، باه جو اصل خفي ۽ خاک جو اصل اخفي آهي. هرڪنهن لطيفي جو رنگ به مختلف آهي. ”قلب“ جو رنگ زرد، روح جو سرخ، سري جو سفيد، خفي جو ڪارو، اخفي جو سائو ۽ نفس جو رنگ ڪسيف يعني ميرانجهڙو آهي، اهي لطيفا ڪنهن نه ڪنهن اولوالعزم پيغمبر جي قدمن هيٺان آهن. ”قلب“ جو لطيفو حضرت آدم عليه السلام جي قدمن هيٺان ”روح لطيفو“ حضرت نوح ۽ حضرت ابراهيم ۽ جي قدمن هيٺان آهي. لطيفه سري، حضرت موسيٰ ۽ لطيفه اخفي حضرت عيسيٰ ۽ اخفي حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي قدمن مبارڪ هيٺان آهي. مشائخ، سڀ کان اڳ پهريان پنج لطيفا ”عالم امر“ جا طئي ڪرائين ٿا. جنهن جي لاءِ ٿي رستا مقرر آهن.

۱- رابطو ۲- ذڪر ۳- مراقبو.

۱- رابطو: جي معنيٰ آهي روحاني ۽ باطني نسبت ۽ تعلق. ۽ اهو اهڙي پير طريقت جي صحبت اختيار ڪرڻ سان پيدا ٿئي ٿو جو مشاهده جي مقام تائين پهتل

هجي ۽ ذاتي تجليات جو مستحق هجي. سچي طالب لاءِ ضروري آهي ته پنهنجن عقيدن کي اهل سنت ۽ جماعت جي عقيدن جي مقابلي ۾ درست ڪري، نيڪ عمل ۽ سنتن جي پيروي ڪري ۽ جيڪي گناههون منع ۽ مکروه قرار ڏنل آهن، انهن کان بچي. پوءِ پنهنجي مقصد يعني ”دوام حضور، حق سبحانه“ تعاليٰ“ (هر وقت الله پاڪ جو ڌيان حاصل ڪرڻ) کي حاصل ڪري، هن جي ملڻ لاءِ رابطو ضروري آهي.

۲- ذڪر:

هن جي معنيٰ آهي ياد ڪرڻ، جنهن جو طريقو هي آهي ته زبان مان ڪلم ”لا اله الا الله“ چوي ۽ اهو اهڙيءَ طرح ”لا“ کي حلق جي هيٺان شروع ڪري ۽ ”الله“ کي دماغ ۾ چوي ۽ ”الا الله“ کي پنهنجي پوري قوت سان اهڙيءَ طرح ڪڍي جو هن جي ضرب زور سان دل تي لڳي. ”لا اله الا الله“ جي ذڪر ۾ هن ڳالهه جو خيال رکڻ کپي ته ”لا“ تي جو سد آهي اهو پوري طرح چڪجي وڃي ۽ ”الا الله“ تي جدا شد آهي. انهيءَ تي پورو زور پوي، ۽ جڏهن سالڪ زبان سان ”لا اله الا الله“ چوي ته ان وقت سندس دل مان غير الله جي محض محبت نه بلڪ غير الله جو وجود ئي خارج ڪري ڇڏي ۽ اهڙيءَ طرح مشق ڪندو رهي. دل (جنهن جي جاءِ ڪاڀي ٻي جي پن آڱرين جيترو هيٺان آهي) ۾ ”الله“ جو اسم، هن شرط سان پڙهي ته دل انهيءَ اسم طرف

پوري پوري متوجه هجي، ۽ الله جي پاڪ ذات ڏانهن
 پورو ڌيان هجي. اهڙيءَ طرح وقت بوقت ذڪر ۾
 هوشيار رهي ته جيئن دل ۾ خدا جو ذڪر جاري ٿئي،
 جڏهن 'قلب' ۾ ذڪر الاهي جاري ٿي وڃي ته پوءِ
 ٻئي نمبر 'لطيفي روح' طرف خيال ڪري. جو ساڄي
 بيبي جي ٻه آڱريون هيٺان آهي. پوءِ ٽئين 'لطيفي سري'
 جو خيال رکي، جو کاٻي بيبي کان ٻه آڱريون مٿاهون
 آهي. جنهن جو لاڙو دل طرف آهي. ان کان پوءِ لطيفي
 خفي جي طرف توجه ڪري، جنهن جي جاءِ ساڄي بيبي
 تي ٻه آڱريون مٿان آهي ۽ هن جو لاڙو سيني جي
 وچ ڏي آهي. جڏهن اهڙيءَ طرح پنجن ئي لطيفن ۾
 ذڪر الاهي جاري ٿي وڃي ته پوءِ لطيفي نفس جو ذڪر
 اچي ٿو. ان کان پوءِ 'قلب' جو لطيف چيو وڃي ٿو.
 جنهن جي جاءِ ساڄو جسم آهي. جڏهن سالڪ انهي لطيفي
 کي حاصل ڪري وٺندو، تڏهن سندس بدن جي هر هڪ
 وار جي پاڙ مان ذڪر الاهي شروع ٿيندو.

معلوم هئڻ کپي ته 'عالم امر' وارن لطيفن جو اصل
 بنياد مٿي عرش الاهي تي آهي انهن اصل بنيادن کي
 جڏهن سالڪ پهچي ٿو. تڏهن کيس فنا (۱) ۽ بقا حاصل ٿئي

(۱) فنا: تصوف ۾ اهو حال، جنهن ۾ انسان جو روح بدن کان
 ڌار ٿئي ۽ عالم الانوار (نورن جي عالم) ۾ پهچڻ وقت کيس
 ائين معلوم ٿئي ته هو گويانور ۾ گهيرييل آهي پوءِ پنهنجي
 بدني خواهشن کان ٻاهر نڪري. انهي گوياسپيني خواهشن
 کان نجات حاصل ڪئي تصوف ۾ هي ولايت جو پهريون
 ڌاڪو آهي. ان کان پوءِ لامڪان جو سير آهي.

ٽي، قلب جو اصل 'تجسي افعالي' (الاهي ڪارنامن جي روشني)، روح اصل صفاتي ثبوتِي (مولا پاڪ جون آهي صفتون جي سندس ذات ۾ موجود آهن جهڙوڪ علم و قدرت وغيره) سري جو اصل 'ذاتي' شيون (واحد شان، ڪم، الله پاڪ جي ذات سان تعلق رکندڙ ڪم) 'ذخفي' جو اصل 'سليب صفتون' اهڙيون صفتون جن کان الله پاڪ جي ذات بلڪل پاڪ آهي جهڙوڪ: جهل، عجز، ظلم وغيره.) 'اخفي' جو اصل 'شان جامع' (يعني اهو مقام جو سڀني صفتن جو جامع آهي) آهي.

انهن 'عالم امر' ۽ 'سندن اصل بنيادن کي پروڙڻ بعد، مراقبي ۾ سندن لحاظ رکي، جنهن جي ترتيب هي آهي ته 'قلب' کي نبي اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جي قلب مبارڪ جي مقابل ڪري هيءَ دعا گهري ته "اي خالق! فيض رسائيندڙا، جهڙيءَ طرح تو جو حبيب خدا جي تجسي افعالي جو فيض حضرت آدم عليه السلام کي رسايو، تهڙيءَ طرح منهنجي قلب کي به ساڳيو فيض رساءِ" پوءِ جڏهن سندس قلب کي 'تجسي افعالي' جو فنا حاصل ٿيندو، تڏهن پنهنجا ۽ سڄي خلق جا افعال، 'حق جي فعل' کان سواءِ ٿين ۾ نه ايندا، جڏهن سالڪ انهيءَ ولايت جو واصل ٿيندو ته پيا سالڪ انهي کي حضرت آدم جي مشرب وارو چون جنهن جو مطلب آهي ته حضرت آدم جي مشرب تي هلندڙ هن ولايت کي 'ولايت آدم' به چئبو آهي، ۽ سالڪ لاءِ هي پهرين ولايت آهي.

وري الله تعاليٰ کي عاجزانہ التجا ڪري تہ کيس
 'تپوتي صفتن' جو فيض ملي، ۽ اهڙيءَ طرح ٻئي لطيفي
 روح کي سمجهي ۽ دعا گهري تہ "جهڙيءَ طرح حضرت
 محمد صلي الله عليه وسلم جن جي روح جو فيض حضرت
 نوح عليه السلام کي مليو. اتان حضرت ابراهيم عليه السلام
 ڏي منتقل ٿيو ۽ منهنجو روح پڻ انهيءَ روح جي متابعت
 ڪري". ڪامل درويش هن ولايت کي 'ولايت ابراهيمي'
 چون ۽ سالڪ جو شمار "مشرقي ابراهيمي" ۾ ٿئي.

اهڙيءَ طرح 'لطيفي سر' کي ڪمائي، ڇاڪاڻ تہ
 هي لطيفو، ٻين لطيفن جو سردار ۽ سرتاج آهي. الله
 پاڪ جي پوري پوري پانهپ ڪندو رهي تہ جيئن کين
 'سر' جو پورو فيض حاصل ٿئي ۽ دعا گهري تہ "جهڙيءَ
 طرح حضرت محمد صلي الله عليه وسلم کان اهو فيض
 حضرت موسيٰ ڪليم الله کي عطا ٿيو، اهڙيءَ طرح اي
 موليٰ ڪريم! تون پنهنجو فضل ڪري مون کي به اهو
 فيض بخش". جڏهن سالڪ انهيءَ منزل تي پهچي ٿو تڏهن
 کيس عارف 'موسوي مشرب' ۾ شمار ڪن ٿا. جڏهن
 سالڪ انهيءَ ولايت ۾ فنا ٿي وڃي تہ پوءِ 'خفي لطيفي'
 کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري. هي لطيفو خاص
 نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم ڏي منسوب آهي، جتان
 حضرت عيسيٰ کي فيض مليو، عجز ۽ انڪساريءَ سان
 الله تعاليٰ کان گهري ۽ هن جو فيض حاصل ڪري. هن

فيض ۾ جڏهن کيس 'صفتاتي سلبی' حاصل ٿي تڏهن
 عارف، سالڪ کي 'عيسوي مشرب' ۾ ڳڻيندا آهن.
 آخري لطيفو يعني 'اخفي' خاص الخاص لطيفو آهي.
 هن لطيفي جي حاصل ڪرڻ واري کي 'محمدي مشرب'
 وارو چئبو آهي. جنهن تي پهچڻ کان پوءِ طالب، ڪامل
 ولي ٿي وڃي ٿو. هن منزل تي سندس هر فعل، عين خدا
 جي مرضي موافق هلي ٿو.

انهن لطيفن جي منزلن کي قائم رکڻ لاءِ ضروري
 آهي ته ذڪر کي هٿان نه ڇڏي. جنهن جي ڪرڻ جو
 تفصيل هن ريت آهي:

پنهنجي ساه کي دن هٿان قابو رکي، لفظ 'لا' کي
 هر کان مٿي چڪي ۽ اهڙيءَ طرح 'الله' کي سڄي
 ڪلهي طرف آڻي. پوءِ 'الاالله' کي زور سان دل تي
 هڻي. جيستائين ساه انهيءَ سان مانوس ٿئي، تيستائين طالب
 روزانه انهيءَ جو تڪرار ڪندو رهي. اڪي جي عدد مطابق
 ساه کي مٿي کڻي ۽ دل جي پوري توجه سان 'محمد رسول الله'
 چوي. ان وقت ذڪر ڪندڙ، صرف 'ذات پاڪ' يا 'ذات
 الاهي' جي طلب ڪري ۽ ٻي سڀ ڪنهن شيءِ جي نفي
 ڪري، ۽ انهيءَ حالت ۾ الله کان گهري ته "اي الله! تون
 منهنجو مقصود آهين. صرف تنهنجي رضا جي طلب آهي."
 منهنجي دل کي پاڻ ڏانهن راغب ڪر ۽ سڄي دنيا کان
 بي رغبتي عطا فرما." جيستائين 'شوق' جي جذبي سان
 هي عمل نه ڪندو، تيستائين کيس حضور جي حاصل نه

ٿيندي. ذات الالهي جو اثبات، ما سوا الله جي نفي ۾
 ڪري، ته سندس دل هر قسم جي خطرن کان خالي ٿي،
 پاڪ ۽ صاف ٿي ويندي. هن سڄي محنت جو دارومدار
 دل جي پاڪائي ۽ سچائيءَ تي منحصر آهي. ڇاڪاڻ ته
 الله پاڪ کي پنهنجي بندي جي صرف دل جي صداقت
 ۽ پاڪائي پسنند اچي ٿي، ۽ اهڙو بندو الله تعاليٰ کي
 حضرت خضر عليه السلام کان به وڌيڪ پيارو آهي. انهي
 ذڪر کي سالڪي 'ذڪر خفي' چوندا آهن. انهيءَ ذڪر
 ۾ نفيءَ اثبات جو عئين شرطن مطابق روزانه ۲۱ دفعا
 تڪرار ڪري.

ياد الالهي ۾ مشغول ٿيڻ ۽ ذڪر ۽ فڪر ڪرڻ
 جو هڪ ٻيو به طريقو آهي جو امام رباني جاري ڪيو.
 هن ۾ مراقبي ذريعي ذڪر ڪيو ويندو آهي. مراقبي
 ڪرڻ وقت پنهنجي دل کي دنياوي خطرن ۽ خيالن
 کان پري ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، الله جي فيض ڏي
 سندس نظر هجي. پنهنجي مرشد جي طرف دل جي لازمي
 سان عاجزي ۽ انڪساري جي ماحول ۾ پاڻ کي ذات
 حق جي طرف هميشه متوجه رکي ته جيئن سندس دل
 ۾ ذڪر الالهي، بفضل الالهي جاري ٿي. جنهن کي سالڪي
 ۽ صالح انسان "حضور" چوندا آهن. انهيءَ مراقبي کي
 تصوف ۾ 'احديت' جي نالي سان سڏيندا آهن.
 ٽئين طريقي ۾ ڪامل مرشد جي مڪمل صحبت ۽
 اختيار ڪرڻي پوندي آهي. هن ۾ پنهنجي مرشد اطرافي

۱. اذلاص شرط آهي ته جيئن مرشد جي صحبت، غير
 جي صحبت کي ڪڍي ڇڏي، جڏهن مرشد ڪامل جي
 صحبت پايءَ تڪميل تي پهچي ٿي تڏهن ذات حق جا
 انوار سندس دل ۾ اچڻ لڳن ٿا. جنهنڪري دل مان
 غفلت جا پرڏا دور ٿين ٿا ۽ دل پاڪ و صاف ٿي وڃي
 ٿي. انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته مرشد جي حضور ۾ گهڻو
 وقت ادب ۽ احترام سان رهي ۽ سندس هر رضا کي
 پورو ڪري سندس غير موجودگي ۾ به اهو تصور قائم
 رکي ته الله تعاليٰ کيس همت عطا ڪندو. جنهن ماتحت
 هن کي فيض حاصل ٿيندو. هن کي ”رايطي جو ذڪر“
 به چوندا آهن جڏهن دل کي حضوري بطفيل مرشد جي
 حاصل ٿي ويندي آهي، تڏهن سندس دل کي جمعيت ۽
 مڪمل سڪون حاصل ٿيندو آهي. سندس دل ۾ ڪي
 به خطرا داخل ٿي نه سگهندا آهن. عارفن وٽ ’حضوري
 قلب‘ جو سڀ کان آسان ۽ سهل هي ئي نسخو آهي.
 لطيفن کان پوءِ سالڪ، دائرن ۾ اچي ٿو. نقشبندي
 طريقي ۾ ٿي دائرا آهن. پهريون ’امڪان جو دائرو‘
 هن دائري جون صفتون هن طرح آهن ته هن جو هڪ
 اڌ زمين ۽ عرش جي وچ ۾ آهي ۽ ٻيو اڌ عرش کان
 مٿي آهي. قرآن پاڪ جي آيت ”وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا
 كُنْتُمْ“ (جتي به توهان هجو، هو توهان سان آهي)
 ۾ انهيءَ دائري متعلق اشارو آهي. هن امڪان ۾ زبان
 ظاهري فڪر ۾ مشغول هوندي آهي، لڳ ڀڳ قلب جو توجه

هر وقت حق ڏي هوندو آهي. جڏهن سالڪ هن دائري ۾ داخل ٿئي ٿو ته کيس الاهي اسمن ۽ صفتن جا عڪس ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هتي اچي سالڪ ”وحدت الوجودي“ کي سمجهڻ لڳن ٿا. جنهن ۾ سالڪ سمجهڻ لڳي ٿو ته هن ڪائنات ۾ جو ڪجهه ظهور ۾ آيل آهي. سو سڀ اهو پاڻ آهي. يعني سڀڪجهه اها ’ذات مطلق‘ آهي. انهيءَ دائري ۾ ٿئيءَ کان سواءِ ٻيو سڀڪجهه وسري وڃي ٿو ۽ سالڪ هر وقت حق جي اڳيان حاضر رهڻ لڳي ٿو. عاقل هن کي ’قلبي فنا‘ سان مشابه ڪن ٿا. جڏهن سالڪ کي انهيءَ ساوڪ ۾ حال حاصل ٿيندو تڏهن کيس نفس جو تزڪيم ڪرڻ واجب ٿيندو. جنهن جو مطلب آهي ته نفس کي پاڪائي جي عمل تي آڻيندو.

ٻيو دائرو، بلڪل هن دائري سان گڏ آهي. پهرين دائري جي بلڪل اڳواري حالت ٻئي دائري جي آهي. جتان سالڪ ٽئين دائري ۾ داخل ٿئي ٿو. هن منزل ۾ هڪ قوس يا ڪمان جهڙي هيئت ظاهر ٿئي ٿي. اهل دائري کي جو ڌيان مراقبي مان حاصل ٿئي ٿو اهو پڻ هن لاءِ به مخصوص آهن. هن دائري جو ذڪر قرآن پاڪ جي هن آيت ڪريمه مان نڪري ٿو.

نَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِمْ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ ۝

(اسان انسان کي ساھه جي دڳ کان به وڌيڪ ويجھو آھيون).

هن مقام ۾ سالڪ سمجھي ٿو ته خداوند ڪريم ساڻس هر وقت گڏ آهي. ڇاڪاڻ ته سندس نفس چئن عناصرن پاڻي، هوا، باهه ۽ مٽي تي موقوف آهي. تنهنڪري هن لاءِ زباني ۽ خيالي ذڪر ضروري آهي. ذڪر ڪرڻ ڪري طالب جي هن مقام ۾ ترقي ٿيندي ۽ طالب کي حضوري حاصل ٿيندي. هن منزل تي روح کي بي انداز لذتون ۽ راحتون حاصل ٿين ٿيون. جڏهن سالڪ کي مڪمل قوت ملي ٿي، تڏهن ”يُحِبُّهُمُ وَيُحِبُّوهُنَّ“ جو حال حاصل ٿئي ٿو. يعني الله تعاليٰ، سالڪ سان محبت ڪري ٿو ۽ سالڪ، الله تعاليٰ سان محبت ڪرڻ لڳي ٿو. هن منزل تي سالڪ کي ”ولايت ڪبري“ ملي ٿي. جنهنڪري هر حال ۾ صابر ۽ شاکر رهي ٿو، ۽ صرف رب جي رضا مطلوب هوندي اٿس. هتي ”آءُ“ جي قيد کان سالڪ بلڪل نڪري وڃي ٿو، ۽ شريعت جي هر حڪم آسان چاهي مشڪل، هديق دلي ۽ بغير چون چرا جي تسليم ڪرڻ لڳي ٿو ۽ سندس هر عمل خدا لاءِ هوندو آهي. استدلالِي مسئلا (جي پڇڻ سان حل ٿين) سڀ ڦري ڪشفي ۽ ذوقِي ٿي پون ٿا. يعني پاڻهي کلي پون ٿا. بخل، حسد، حرص، ڪينو، بغض وغيره کان سندس دل بلڪل صاف ٿي وڃي ٿي. سندس عمل مان رياءُ بلڪه ختم ٿي وڃي ٿو.

سالڪ هن ولايت کي حاصل ڪرڻ کان پوءِ بي ولايت ۾ اچي ٿو. جنهن کي عارف ”عليا“ جي نالي سان ياد ڪم ٿا. کيس ”مِلاِ اعليٰ“ (مٿاهون ٿولو) به چوندا

آهن. هن مقام تي سالڪ، اسم الاهي جو راز بلڪل پوري طرح پروڙڻ لڳي ٿو. هن مقام تي ٽن عناصرن يعني باهم هوا ۽ پاڻيءَ کي عروج حاصل ٿي وڃي ٿو. هن ولايت ۾ چوٿين لطيفي يعني 'خفي' جي عروج اچي ابتدا ٿئي ٿي. هن ولايت ۾ زباني ذڪر افضل حيثيت رکي ٿو. "لا اله الا الله" جي ذڪر جو قصد دل ۾ پيدا ٿئي ٿو ۽ کيس ملائڪن جهڙي حالت نصيب ٿئي ٿي، ۽ فرشتن سان ملاقات ڪرڻ لڳي ٿو. ۽ ان کان علاوه ٻيا به ڪيترا گجها راز کيس معلوم ٿين ٿا. جڏهن عرف هن ولايت جو سير ڪري ٿو. تڏهن کيس پٺي ۽ ٽي به پڙ پيدا ٿين ٿا. پوءِ ذوق سان ذات الاهي ڏي اڏمي ٿو. هتي سالڪ، اسم ۽ صفتن جا پرڏا پري ڪري ذاتي تجلبي کي ڏسي ٿو. هن مقام تي اڳيان سڀ حاصلات ختم ٿي وڃن ٿا. هن ماڳ تي سالڪ کي نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جي پوري پوري تابعداري حاصل رهي ٿي، جيتوڻيڪ نقشبندي طريقو، خواجہ بهاء الدين نقشبندي جي نالي پٺيان سڏجي ٿو. تڏهن به هيءُ تمام سپراڻو آهي. ان جو اسلسلو حضرت امام جعفر صادق رضه جي ذريعي حضرت ابوبڪر صديق رضه سان وڃي لڳي، جو هن طرح آهي ته حضور پرنور صلي الله عليه وسلم کان جيڪو نور ۽ فيض حضرت ابوبڪر صديق رضه کي عطا ٿيو، حضور جن جو فرمان آهي "تم انهيءَ ۽ فيض جي امانت حضرت ابوبڪر صديق رضه اچي سڀني ۾ منتقل ڪئي ويئي آهي" اڃاڪاڻ ته حضور صلعم جن

کان پوءِ خلافت جي مسند تي حضرت ابوبڪر صديق رضه
 جز وينا تنهنڪري پاڻ ڪريمن جي امانت حضرت
 ابوبڪر صديق رضه جن کي ملي، جا پوءِ حضرت سلمان
 فارسي رضه کي ملي. پوءِ اها ساڳي امانت حضرت خواجه
 قاسم رضه کي ملي. جتان حضرت امام جعفر صادق رضه
 کي عطا ٿي. جنهن هن فيض جي ذريعي عام خلق کي
 گهڻو نفعو پهچايو. ان کان پوءِ هن امانت جا بردار
 حضرت بايزيد بسطامي رضه، حضرت ابوالحسن رضه ۽ حضرت
 بوعلی رضه جن ٿيا. حضرت بوعلی رضه تصوف جي تاريخ
 ۾ ذوالمنن جي لقب سان مشهور آهي. ان کان پوءِ اهو
 سلسلو شيخ يوسف رحه ڏي منتقل ٿيو. ان کان پوءِ هن
 طريقي جا امام شيخ عبدالخالق رحه، شيخ عارف رحه،
 شيخ محمود رحه ۽ شيخ علي رحه جن ٿيا. ان کان پوءِ
 بابا محمد رحه، مير گل لال رحه ۽ بهاءُ الدين شاهه رحه جن
 ٿيا. هتان هن سلسلي جو باقاعده نالو نقشبندي ٿيو. جو
 پوءِ حضرت يعقوب چرخي رحه، خواجه عبیدالله احرار رحه
 محمد زاهدي مکنڪ رحه ۽ حضرت خواجه باقي بالله رحه
 هن سلسلي جا اڳواڻ ٿيا. جنهن کان پوءِ هن سلسلي جو
 فيض حضرت مجدد الف ثاني رحه، محمد سعيد رحه، خواجه
 عبدالاحد رحه، محمد حنيف رحه، محمد ذڪري رحه ڏي منتقل
 ٿيو. جتان اهو فيض شيخ محمد رحه، وٽ آيو. هن بزرگ
 جو لقب حضرت خواجه ابوالمساڪين آهي، جنهن پنهنجي
 زندگي ۾ ئي هيءَ امانت حضرت سلطان الاوليا خواجه

محمد زمان قدس سره کي سپرد ڪئي. اها امانت اڄ ڏينهن
تائين حضرت جن جي خاندان ۾ هلندي اچي.

خداوندا طفيل خواجه گانم، بره از مگر نفساني اسانم،
الاهي سربسر غرق گناهم، ترحم آربر حال تباهم،
زبد کرداري خود سينه ام چاک، سراز شرمندگي افکنده بر خاک
الاهي جز تو کس هر گز ندارم، که بخشد جرمهائے بے شمارم
مرا هر چند جرم از حد برون است
مگر دانم که عفو توفزون است

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الله تعالیٰ جي حمد، نبي اکرم صلي الله عليه وسلم،
سندن آل و اصحاب سڳورن جي صلواة کان پوءِ عرض ته
مون کي، حضرت شهيد عبدالرحيم گرهوڙي رحم ھڪ
دفعي فرمايو ته توهان حضرت پير دستگير، مرشد اجل،
قطب الاقطاب، شيخ الشيوخ حضرت سلطان الاولياء، خواجہ
محمد الزمان رحم کان جيڪو سخن يا ڪلام ٻڌو ھجي،
تنهن کي جمع ڪري ڪتابي صورت ۾ آڏيو ته جيئن
عام و خاص فيض حاصل ڪري سگهن.

ھما سخن گوید شنیدم ز پیر، دروغی نہ گویم بر آن دستگیر
شنیدم ز مرشد مکمل چنین، تفاوت نباشد در آن بالیقین (۱)
انھيءَ ڪري هي ٿورا گفتا ۽ نڪتا، جيڪي سندن
زبان مبارڪ مان ٻڌا هئا ۽ مون کي ياد هئا سي هن
طرح ڪتابي صورت ۾ آندا اٿم.

۱ - سندن حضور ۾ پهريائين جڏهن نئون آيس، تڏهن
مون کي آس جي وقت ارشاد ڏنائون؛ مشرف ٿيڻ
کان مشغولي (۲) ۾ رهيس صبح صادق ٿيو ته مون
کي شارت ڏنائون ته توهان جو ڪم ٿي ويو. عرض

ڪير ته اٿندو ڪهڙيءَ طرح رهان؟ جواب ۾ هي
مصرع ارشاد فرمائون ته:-

”مرجا ڪم باشي، با خدا باش“ (۳)

سمجهاڻي لاءِ ڪوريءَ جو مثال ڏنائون ته جهڙيءَ
طرح ڪوري اٿڻ وقت نار کي هلائي ٿو. جا هڪ طرف
کان ٻئي طرف اچي ۽ وڃي ٿي، تيئن ”پسامه“ کي به
ذڪر الاهي ۾ هلاءَ:-

”ذڪر گو ذڪر تاترا جان است، پاڪئي دل ز ذڪر
رحمن است“ (۴)

۲- هن بنده کي هڪ دفعي گلا (۵) جهڙي گناهه جو
دل ۾ خيال آيو، انهيءَ خيال ۾ جڏهن سندن حضور
۾ آيس ته ازخود هي بيت پڙهيائون:-
”چون بود هر روز در عالم پديد، از گناهان توبه مي بايد
گريد“ (۶)

۳- هڪ دفعي سندن خدمت ۾ مهوسي (۷) متعلق سوال
ڪير ته اها طريقت ۾ ڪيئن آهي؟ پاڻ ارشاد ۾
هڪ مثال ڏنائون ته ”هڪ ڪيمياگر ڪنهن پير صاحب
وت، مرید ٿيڻ لاءِ ويو. مرشد هن کي ’توجه‘ ڏيئي
ذڪر ۾ مشغول رکايو. خواب ۾ جڏهن مرشد جي
زيارت ڪيائين ته ڪيميا ٺاهڻ شروع ڪيائين، انهيءَ
ارادي سان ته ڪيميا ٺاهي سندن اڳيان رکان ٿامو
وغيره ڪڇي ۽ ۾ وڌائين، انهيءَ لاءِ ته مرشد انهي
۾ اڪسير اوتي، مرشد ان خواب ۾ کيس لت هڻي

ڪيڏي ۽ چيائين ته تون مون وٽ خدا واسطي آيو
هئين يا دنيا جي طلب لاءِ؟“ انهيءَ مان آءٌ سمجهي
ويس ته ڪيميا جي طلب، خدا کان پري ڪري ٿي
۱۴ - ’حڪمت‘ بابت عرض ڪيم ته انهيءَ بابت ڇا حڪم
آهي؟ آيا هن جو ڪرڻ جائز آهي يا نه؟ جواب
ڏنائون ته:-

ما خلقنا السموات والارض وما بينهما باطلا (۸)

۵ - عورتن متعلق هڪ دفعي عرض ڪيم ته آهي الله
جي طرف ڪيئن آهي؟ پاڻ فرمايائون ته خدا تعاليٰ
جي راءِ ۾ اڪثر عورتون گمراه آهن. حضرت
نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته:-

”النساء حباثل الشيطان“ (۹)

۶ - هڪ ڏينهن مراقبي ۾ ويٺو هوس ته ائين معلوم ٿيو ته مٿو
وڃي آسمان سان لڳو آهي، ڪلها وڃي آسمان سان
جهتيا آهن. بدن جي ڪشادگي زمين ۽ آسمان ۾
پکڙجي ويئي آهي. عرض ڪيم ته اها ڪهڙي حالت
آهي؟ جواب فرمايائون ته:-

’افمن شرح الله صدره‘ لـ الاسلام فهو علي نور
من الرببه‘ (۱۰)

۷ - عرض ڪيم ته جيترو گهڻو متوجه ٿيان ٿو. اوتري
گهڻي رجوعات ٿئي ٿي. مون کي ڊپ ٿئي ٿو ته
متان مشهوري ٿئي. ڏني ماڻهن جو ايتڙو هجوم

منهنجي متوجه ٿيڻ کان هٽائي وجهي. پاڻ فرمائون ته ائين ڪونهي. بلڪه:-

’فاذڪروني اذڪرڪم وشڪر’ ولي (۱۱)

۸- عرض ڪيم ته فقيرن (۱۲) کي زهد ڪهڙيءَ طرح ڪرڻ گهرجي؟ فرمائون ته حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جي اما عادت مبارڪ هوندي هئي ته جڏهن به گهر ۾ ايندا هئا تڏهن پڇندا هئا ته گهر ۾ ڪا شيءِ کائڻ لاءِ موجود آهي؟ جيڪڏهن ڪا شيءِ موجود هوندي هئي ته کائيندا هئا نه ته روزو رکندا هئا. اهڙيءَ طرح الله تعاليٰ جي مرضي معلوم ڪندا هئا. انهيءَ موجب عمل ڪندا هئا ته روزو رکڻو آهي يا ڪجهه کائڻو آهي.

۹- مرشد جي باري ۾ عرض ڪيم ته اهي ڇاچي لاءِ آيل آهن؟ فرمائون ته شاهي داغ لاءِ آيل آهن. جنهن کي داغ ڏنائون ته اها بادشاهه جي ملڪيت ٿي، جنهن تي ڪابه پڇا ڪانهي. سون پاڻ ائين ڏٺو ته هڪ ڏينهن بدين جي صالح ۽ نيڪ ماڻهن جي ٿواري جا ميمڻ خاندان مان هئي. حضرت جن جي اڳيان آئي انهن سان گڏ هڪ بدعتي شخص (۱۳) به هو. حضرت جن هن ڏانهن گهڻو پئي نهاريو. حالانڪ هن شخص ملاقات به نه ڪئي. ماڻهن جي وچ تي سندن خدمت ۾ انهيءَ ماڻهو ڏانهن بار بار ڏسڻ بابت عرض ڪيم. جواب ڏنائون ته هن شخص

جي قلب ۾ اسان جو توجه آهي، پر ياد ڪونه ٿو
اچي ته کيس ڪڏهن توجه ڏنه ويو آهي. جڏهن پاڻ
اندر حويائي ڏي روانا ٿيا ته آءُ انهيءَ جماعت جي
پويان ويس. شيخ ايوب جي مقام وٽ وڃي کين
پهتس. انهيءَ شخص کان پڇيم ته توهان ڪڏهن ڪنهن
شيخ کان 'خدا جو اسم' ورتو آهي چيائين ته مون
کي ياد اچي ٿو ته پاراڻي عمر ۾ هڪ دفعي آءُ
پنهنجي پيءُ سان گڏجي حضرت شيخ محمد قدس
سره (۱۴) جي خانگهه تي ويس. ان وقت حضرت
شيخ صاحب جن حرمين شريف ويل هئا. سندن جاء
تي هڪ ٻيو شخص (۱۵) ويٺل هو. سندن خدمت ۾
منهنجي والد صاحب عرض ڪيو ته هي غلام اوهان
جو مريد آهي هن کي توجه ڏيڻ فرمايو. هن کان
سواءِ مون ٻيو ڪو مرشد يا پير نه ورتو آهي. جڏهن
آءُ واپس آيس تڏهن حضرت جن مون کان غير حاضري
متعلق پڇيو. سندن خدمت ۾ سڄو قصو عرض ڪيم
پاڻ فرمائون ته هي اهو شخص هو جنهن جي قلب
تي اسان جي توجه جو نشان هو. هن مان معلوم ٿيو
ته پنهنجي داغ کي سڃاتائون ٿي.

۱۰- هڪ دفعي عرض ڪيم ته هن زماني جا ولي ڪهڙي
طرح جا آهن؟ ارشاد ٿيو ته ٿورو ڪائين ٿا ۽ ٿورو
گالهائين ٿا.

۱۱- هڪ ڏينهن سندن حضور ۾ حاضر هوس ته چشتي پيرزادن (۱۶) جي خاندان مان، جن پاڻ کي پير يا شيخ ٿي سڏايو، هڪ خط لکي پنهنجي مرید کي ڏيئي، حضرت جن ڏانهن موڪليو ته جيئن پاڻ ۾ اچ وڃ جو سلسلو شروع ٿئي، ته جيئن قدم بوسي ڪري سگهجي. حضرت جن خط کي پڙهيو پر ڪوبه جواب نه ڏنائون. ۽ نه وري ڪو سنيهو يا سلام موڪليائون. انهيءَ تي فدوي عرض ڪيو ته قبل سائين مون کي عجب ٿو لڳي ته خط جو جواب ته نهيو پر زباني ڪو حال احوال به نه موڪليو. انهيءَ ۾ ڪهڙي حڪمت آهي، پاڻ فرمايائون ته جيڪڏهن جواب لکون ها يا سلام موڪليون ها ته انهيءَ مان واقفيت پيدا ٿئي ها، ۽ واقفيت ڪري انهن جو اچڻ ٿئي ها، ليڪن انهن ۾ بدعت جي رسم آهي، ڪتا پڻ ٽاريل اٿن. هتي اسان وٽ بدعتين ۽ ڪتن وارن لاءِ جاءِ ڪانهي. اسان کي اهڙن پيرن جي خدمت ڪرڻ نه گهرجي، انهيءَ ڪري هو رنج ٿيندا ۽ گلا ڪندا پر اها گلا اسان جي لاءِ، انهيءَ خدمت کان چڱي آهي.

۱۲- هڪ روز هيءَ حڪايت فرمايائون ته: حضرت سلطان العارفين (۱۷) جي وقت ۾ هڪ شيخ هو، جنهن جي مرید حج تي وڃڻ جو ارادو ڪيو. جڏهن اهو ارادو پنهنجي مرشد وٽ ظاهر ڪيائين،

تڏهن سندس شيخ چيس ته حج کان اڳ ۾ حضرت
 سلطان العارفين جي زيارت لاءِ وڃج. جڏهن اهو مريد
 سلطان جي خدمت ۾ پهتو. تڏهن حضرت بايزيد
 قدس سره کانئس پڇيو ته پنهنجي پير جي مناقبن
 مان ڪجهه بيان ڪر. تنهن تي ان مريد چيو ته
 هڪ ڏينهن منهنجي مرشد فرمايو ته جيڪڏهن خدا تعاليٰ
 سڄي خلقت جي خوراڪ منهنجي سپرد ڪري، زمين
 کي لوهه يعني خشڪ ڪري، مينهن پڻ نه وسي،
 سخت ڏڪار پئجي وڃي ته به مون کي اهو خوف
 نه ٿيندو ته اهي ڪٿان کائيندا؟ حضرت سيدالعارفين
 چيو ته سبحان الله اهو بزرگ مشرڪ آهي. مريد
 واپس پنهنجي مرشد وٽ آيو ۽ سڄي ڳالهه سندس
 خدمت ۾ عرض ڪيائين. سندس پير ان بابت حضرت
 بايزيد قدس سره کان لکي پڇيو. حضرت خواجہ
 بايزيد جواب ۾ لکيو ته بايزيد ڪجهه به نه آهي
 جو ان جو جواب لکي. انتها انهيءَ ۾ جواب به
 اچي ويو ته الله تعاليٰ جي هستي کان سواءِ ٻي
 ڪابه هستي ڪانهي جا ڪجهه ڪري سگهي.

۱۳- مرشد ڪريمن کان پڇيم ته آءُ جتي به رهان ٿو
 ته اتي جا ماڻهو منهنجا دشمن ٿيو وڃن ۽ مون کي
 تڪليفون پهچائين ٿا. جواب ڏنائون ته هر نبي جا
 مخالف به هئا ۽ کين هر قسم جون تڪليفون ڏيندا هئا.
 ”ڪذا لڪ جعلنا ليڪل بني عدوان المجرمين“ (۱۸)

۱۴- وري پڇيم ته ڪا به اڌاري شيءِ ڪنهن کان به گهران ٿو ته هو انڪار ڪري ٿو ۽ اها شيءِ مون کي نٿي ملي. جواب ۾ هيءَ مصرع فرمايائون ته: ”هر ڪرا خواهد خدا گري نه کرد ديگران“ (۱۹)

۱۵- عرض ڪيم ته ڪنهن کان رنجيدو ٿو ٿيان ته وري ان کان خوش ڪونه ٿو ٿيان مون تي توجه ڪريو ته جيئن اها خراب عادت نڪري وڃي. جواب ڏنائون ته منهنجي عادت پڻ اهڙي آهي.

۱۶- چيم ته منهنجي وڃڻ اندر غيرت تمام گهڻي آهي. انهيءَ جو ڇا سبب آهي؟ انهيءَ جي جواب ۾ هي حديث فرمايائون ته:

المؤمن غيورا و انا غيور والله اغيرمني (۲۰)

۱۷- عرض ڪيم عارفن کي ڪهڙو ڪم سپرد ڪيل آهي؟ فرمايائون ته:

رهن عقل جز پيچ پرهيج نيست، بر عارفان جز خدا هيج نيست (۲۱).

۱۸- هڪ ڏينهن عرض ڪيم ته ڪنهن به جاهل اڻپڙهيل کي خدا تعاليٰ، قطب جي درجي پهچائي ٿو يا نه ۽ ائين جائز آهي؟ فرمايائون ته علم ظاهري کان سواءِ قطب ڪري ته درست آهي، جيئن آڳاٽي وقت ۾ الله تعاليٰ هڪ اڻ پڙهيل کي قطب المدار ڪيو. ملائڪن کي حسد ٿيو ته هي ظاهر ۾ پڙهيل نه آهي پر هيءُ ڪيئن انهيءَ درجي تي پهتو. پاڻ

۾ صلاح ڪيائون ته الله تعاليٰ کان اجازت وٺي هنن سان مناظره ڪجي، الله تعاليٰ کان اجازت وٺي وٽس آيا، پاڻ ۾ ٺهراءُ ڪري حضرت موسيٰ عليه السلام جو طور سينا تي بيهوش ٿي ويڃڻ جو قصد ان کان پڇڻ لڳا، تنهن تي ان بزرگ جواب ڏنو ته مون علم نه پڙهيو آهي جو جواب ڏيان يا ان جو بيان ڪريان پر متوجه ٿي ويٺو، اهو ساڳيو حال استغراق واري حالت ۾ ڏٺائين ۽ پڇيائين ته هي سوال ته نه پڇيو اٿو انهيءَ تي ملائڪن کي تسلي ٿي ويئي، پاڻ فرمايائون ته انهيءَ مان معلوم ٿيو ته جنهن کي الله تعاليٰ اهڙو علم ڏي ته اهو جائز آهي.

۲۹۱ - سوال ڪيم ته ڇا اهي به قيامت جي نشانين مان آهن جنهن مطابق ٿي شيون ماڻهن جي مثال هونديون پهرتون ڪاٺڻ پيئڻ، سمهڻ، اٿس ويهڻ، وغيره ٻيو ماڻهن وانگر محتاج هئڻ ۽ ٿيون حسب و نسب، اولاد ۾ اضافو ٿيندو، ڪثرت ڪري هڪٻئي کي سڃاڻي نه سگهندا، پر انهيءَ حالت ۾ ولي، ولي کي سڃاڻندڙ هوندا، انهيءَ تي نقل فرمايائون ته حضرت جابريد هڪ ڏينهن بمطام جي شهر ۾ آيو، ماڻهن بادشاه کي خبر ڏني ته اهو ديوانو جو ماڻهن کي ٺڳي ٿو، شهر ۾ آيو آهي، بادشاه حڪم ڏنو ته چوڪرن کي چئو ته کيس ٺڪر ۽ پٿر هڻي شهر کان ٻاهر تڙي ڪڍن، ماڻهن ۾ چوڪرن کيس

ايترا ته پتر هنيا جو سندس پيشماني مبارڪ ڦٽجي
 پئي ۽ بايزيد رت وهندڙ حالت ۾ واپس جهنگل ۾
 هليو ويو. انهيءَ جهنگ ۾ هڪ ولين جي جماعت
 وهندڙ هئي، تن کي جڏهن اهو معلوم ٿيو، تڏهن
 حضرت بايزيد کي گولن لاءِ نڪتا ته اوچتو هڪ
 وڏو ڪاريهر نانگ ڏٺائون جو حيران ۽ پريشان
 حالت ۾ هليو پئي ۽ ائين پئي معلوم ٿيو ته اهو
 نانگ ڪنهن جي تلاش ۾ آهي پڇيائونس ته تون
 ڇا لاءِ حيران ٿيو آهين ۽ ڇا ٿو گولين؟ جواب
 ڏنائين ته آءٌ سلطان العارفين کي پيو گوليان چيائونس
 ته تون ان کي سڃاڻين ڇا؟ جواب ڏنائين ته توهان
 اهڙا انڌا ٿي ويا آهيو جو پنهنجي هم جنس کي به
 نٿا سڃاڻو ۽ ان کي زخمي ڪيو اٿو!

۲۰- سوال پڇيم ته مرشد ڇا کي چئجي؟ فرمايائون ته
 مرشد اهو آهي جو درياءُ وانگر اونهو هجي. ظاهري
 خواه باطني علم ۾ هڪ جاءِ تي پتل نه هجي ۽
 ان جو مريد ڪنهن مقام تي اڙيل نه هجي. هروقت
 ان جو مددگار هجي بلڪه قيامت جي ڏينهن به ان
 جو شافع هجي، انهيءَ تي هي نقل پڻ فرمايائون
 ته ڪنهن مرشد، پنهنجي مريد کي هڪ سؤ روپيه
 ڏيئي ڪنهن ڪم لاءِ روانو ڪيو. مريد جڏهن شهر
 ۾ پهتو اتي هڪ خوبصورت پيشه ور عورت ڏٺائين.
 مريد هڪدم ان عورت وٽ هڪ سؤ روپيه جي

عبوض رات رهڻ جو فيصلو ڪيو. رات جو جڏهن گڏجڻ جو ارادو ڪيائين ته ڀت مان هڪ هٿ ظاهر ٿيو ۽ انهيءَ مريد کي منهن تي اچي لڳو، اهو حال ڏسي ان پيشه ور عورت کي اچي ڊپ ورتو ۽ چيائين ته مان ڊچان تي. تون شايد ڪنهن ڪامل پير جو مريد آهين. هي پنهنجا پئسا واپس وٺ تون پاڻ ته خراب ٿئين پر مون کي خراب نه ڪر. مريد جڏهن اهو ڪم ڪري مرشد وٽ موٽي آيو تڏهن مرشد چيس ته مون کي ٻار يا چوڪر سمجهيو هو ڇا؟ ته مون کي خبر ڪانه پوندي. خبردار! اهڙو جڏو ڪم ڪڏهن به نه ڪرڻ گهرجي. اهي پئسا حرام جا ڪونه هئا جو حرام جي ڪم ۾ ضايع ٿين.

۲۱- عرض ڪيم ته ماڻهو چون ٿا ته فلاڻو شيخ قبر ۾ ارشاد ڪري ٿو. ڇا اهو سچ آهي؟ پاڻ فرمايائون ته اها اڻ ٿيڻي آهي، جيڪڏهن ائين هجي ته سڀ حاجي حضرت پيغمبر صلي الله عليه وسلم جي زيارت ڪرڻ سان ڏاڪر بنجي وڃن. ڇاڪاڻ ته انهن کي صدق ۽ شوق ڪافي هجي ٿو. جيڪڏهن ائين درست هجي ته پوءِ رسول الله صلعم جن به وفات کان پوءِ ارشاد ڪندا رهن ها ۽ ٻين پيرن جي گهرج نه هجي ها. هي ڪم ظاهر سان لاڳاپو رکي ٿو.

۲۲- عرض ڪيم ته مرشد جي جاءِ ۾ پنهنجي زال سان مباشرت ڪرڻ جائز آهي يا نه؟ جواب ۾ فرمايائون

تہ ائين ڪرڻ نہ گهرجي، مرشد جي جاءِ حرم وانگر
 آهي، انهيءَ تي تڪرار ورتو ۽ نياز سان عرض ڪيو
 تہ قبلا سائين! اتفاق سان ڪو نئون پيرٿيل مرد
 اچي، انهن جو نفس خواهش ڪري ۽ شهوت جو
 غلبو زياده محسوس ٿئي تہ ان جو ڪهڙو علاج
 آهي. فرمايائون تہ انهيءَ مڪان کان ٻاهر وڃي،
 پنهنجي زال سان گڏجي، انهيءَ گهٽگو دوران مون
 ڏانهن نگاهه ڪيائون، سمجهيم تہ مؤخنت ٿي پيو
 آهيان. حضور ۾ عرض ڪيو تہ حضرتتا مون عام
 جي لاءِ پڇيو هو، آءُ پاڻ نامرد ٿي پيو آهيان.
 فرمايائون تہ مرشد جو مڪان حضرت نوح عليه السلام
 جي پيڙي وانگر آهي، اتي اهڙو ڪم نہ ڪرڻ گهرجي
 ۽ مون ۾ اصليت جا آثار ظاهر ٿيا. پاڻ کي ساڳيو
 مرد چاتم.

۲۳- هڪ دفعي فرمايائون تہ جڏهن مريد پهريائين اچي
 ٿو تہ سڌن سان اچي ٿو، انهيءَ کان پوءِ مرشد جي
 محبت مان طلب پيدا ٿئي ٿي. مريد جو رابطو مرشد
 سان پهريائين ڪچي ٿاڳي جي مثل آهي، انهيءَ
 کان پوءِ فولانہ جي زنجير وانگر ٿئي ٿو، جيڪڏهن
 مريد پيچڻ جي ڪري تہ اهو زنجير ٿئي نہ سگهندو.
 ۲۴- عرض ڪيو تہ مشغول ٿيڻ کان اڳ ۾ ڪوبه
 خطرو پنهنجي دل ۾ نظر ڪونه ٿي آيو. هاڻي مراقبي
 وقت هزارين خطرا اٿن ٿا، انهيءَ ۾ ڪهڙي حڪمت

ر کيل آهي؟ جواب ڏنائون ته جهنگل ۾ هزارين
گدڙ، ڦيڪاريون، سور، ڪنهن به خوف کان سواءِ
شڪار ڪري سمهن ٿا. ليڪن انهيءَ ساڳئي جهنگ
۾ جڏهن شينهن اچي گجگوڙ جو آواز ڪري ٿو،
ته جهنگ جا سڀ جانور شينهن جي خوف کان
هيڏانهن هوڏانهن ڊوڙن ڊڪن ٿا. ساڳيءَ طرح
”اسم ذات“ جڏهن انسان جي وجود ۾ ظاهر يا پيدا
ٿئي ٿو ته ماسوا جا خطرا ڊوڙن ڊڪن ٿا. جهڙيءَ
طرح شينهن جي اچڻ ڪري جانور پڇن ٿا.

۲۵- عرض ڪير ته ڪڏهن ڪڏهن غير واجبي، نامناسب
خيال دل ۾ مرشد جي طرف اٿن ٿا يا معلوم ٿين
ٿا. تنهن جو سبب ڇا آهي؟ فرمائون ته اها مريد
جي وجود جي پليٽي آهي. جا ظاهر ٿئي ٿي. جنهن
ڪري مريد پشيمان ٿئي ٿو ۽ اها پليٽي پوءِ مرشد
جي مدد سان نڪري ٿي وڃي ٿي.

۲۶- خدا جي طلب پوري طرح ڪير ڪري سگهندو؟
جواب مليو ته نامرد کان ڪجهه به نه ٿيندو آهي.
چوري، ڌاڙو وغيره جهڙا گناهه به نامرد نه ڪري
سگهندو آهي. اهڙيءَ طرح خدا جي طلب به صرف
مردن کان ٿئي ٿي.

۲۷- عرض ڪير ته مرد کي دنياوي تعلقات، خدا جي
طلب کان پري ٿا رکي سگهن ڇا؟ فرمائون ته
مرد کي ڪابه شيءِ روڪي نٿي سگهي. ايتري قدر

جو ٻار، زال ۽ مال پوءِ، خدا جي ياد گيريءَ کان
روڪي نٿا سگهن. (۲۲)

۲۸- عرض ڪيم ته مرد تي ڇا واجب آهي؟ پاڻ فرمائون
ته مرد لاءِ صرف ڪوشش ڪرڻ آهي:-

”ليس الانسان الا لله ماسعي“ (۲۳)

۲۹- پڇم ته طالبِ حق کي ماڻهو ڏکوئيندا ۽ پریشان
ڪندا رهندا آهن. تنهن جو ڇا سبب آهي؟ پاڻ
فرمائون ته جيڪڏهن حق جي طالب کي تڪليفون
نه ملن ته هو هڪ هنڌ بيهي رهندو. اڳتي وڌڻ جي
ڪوشش نه ڪندو. انهيءَ ڪري طالب کي تڪليفون
ڏياري، اڳتي وڌڻ جي طلب ڏياري وڃي ۽ خلق
کان بيزار ڪرايو وڃي ٿو. طالب لاءِ دنيا جي
روش (جا نا جنسيت جي ڪري ٿئي ٿي) ناموافق
جو سبب ٿي پوي ٿي. طالب جو حال بي موافق
ٿيو پوي. اسان جي نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم
جو فرمان آهي ته:-

”فاصبر صبراً جميلاً“ (۲۴)

۽ ڪنهن عارف جو قول آهي:
”بے شکایت صبر تو مانند جميل، با کسی کم کن شکایت
اے خلیل (۲۵)

۳۱- عرض ڪيم ته جنهن کي گهڻو پسند ڪريان ٿو،
چاهي اها زال، اولاد، ڪٽنب يا خاندان جا ماڻهو
هجن، دشمن ٿي پون ٿا ۽ مون کان نفرت ڪن

ٿا، تنهن جو ڇا سبب آهي. جواب فرمائون ته: اهڙيءَ طرح لاڳاپا ٿين ٿا، انهيءَ ۾ انهن جو قصور نه آهي بلڪ خود طالب لاءِ ائين ڪرايو وڃي ٿو جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن ٻانهي کي گهرندو آهي تڏهن ائين ئي ٿيندو آهي.

۳۱- هڪ ڏينهن مراقبي ۾ ويٺو هوس ته اوچتو بي آرامي پيدا ٿيڻ لڳي. دل ۾ خيال ڪير ته ٻاهر وڃي ڪجهه سير ڪريان پوءِ موٽي اچي مراقبو ڪريان. انهيءَ خيال سان ٻاهر نڪتس ته اوچتو سرڪاري ڪارپردازن مون کي جهلي، بيگرم ۾ هنيو. هڪ وڏو ۽ گرو ٿوڪرو مٿي تي کڻايائون، ۽ ڇههڪ به هنيائون پنڌ به پري هو. ٻار ڪري حيران ۽ پريشان هوس ته اوچتو انهن نوڪرن سان هڪ ڪي اچي پيٽ ۾ سور ٿيو. الله تعاليٰ انهن جي دل ۾ وڌو ته هي ڪو فقير ٿو ڏسجي. هن کي ڇڏي ڏيو. پوءِ مون کي آزاد ڪيائون. جڏهن موٽي آيس ته حضرت جن مسجد شريف ۾ ويٺا هئا. مون کي ڏسي مرڪيا ۽ هي نقل فرمائون ته هڪ ڦيڪاري سير پئي ڪيو. هڪ ميدان ڏٺائين جو تمام سنئون سڌو ۽ صاف هو دل ۾ چيائين ته هي ميدان ڊوڙڻ لاءِ واه جو آهي اڃا ايترو چئي بس ڪيائين ته پري کان شڪاري ڪتن کي ايندو ڏٺائين، تڏهن ڦيڪاري چيو ته الله تعاليٰ به مزو ڪري ڏيڪاريو مون ته مسخري

ٿي ڪئي. پر خدا تعاليٰ سچ ڪري ڏيکاريو. مون انهيءَ مان هي نتيجو ڪڍيو ڇاڪاڻ ته پنهنجي نفس جي مراد سبب ٻاهر نڪتس انهيءَ ڪري اها تڪليف پيش آيم.

۳۲- هڪ ڏينهن فرمايائون ته ڪو درويش هڪ وڻ جي هيٺان ويٺو هو. درويش پنهنجي جسم ڏي ڏٺو ته سندس بغلن جا وار، هٿن ۽ پيرن جا ننهن وڌي ويا آهن انهيءَ تي چيائين ته منهنجا مولا! اهڙو غريب ٿي ويو آهيان جو پاڪي يا نهيرڻ ميسر نه ڪري ڏنو اٿي. جو انهن سان شرعي حاجت پوري ڪريان ايترو چئي بس ڪيائين ته اهو سچو وڻ سون ٿي ويو تڏهن هن درويش چيو ته مون چرچو ٿي ڪيو منهنجي صرف انهيءَ چوڻ تي، تو سچ ڪري ڏيکاريو منهنجي تنهنجي در تي توبه آهي ۽ سڀڪجهه تنهنجي حوالي آهي.

۳۳- عرض ڪيم ته انسان جي حقيقت ڇا آهي؟ فرمايائون ته جڏهن ڪوبه ضعيف ۽ ڏٻرو انسان تمام گرو بار کڻندو آهي، ته ماڻهو چوندا آهن ته هن جاهل ڪيڏو نه پاڻ تي ظلم ڪيو آهي! جو وٽ کان ٻاهر بار کنيو اٿس.

۳۴- عرض ڪيم ته خدا تعاليٰ جي پيغمبر حضرت محمد صلعم کان پوءِ ڪهڙو صاحب قطب المدار هو؟ ته طريقيءَ نقشبندي جي سلسلي کي شروع ڪري ڏنائون (۲۶)

جڏهن حضرت مجدد الف ثاني تي پهتا ته اڳتي پڇيم
تڏهن حضرت خواجه شيخ ابوالمساڪين تي پهتا ۽
آتي بس ڪيائون. پيو ڪوبه نالو نه ڪنڀائون تڏهن
عرض ڪيم ته انهيءَ کان پوءِ ته فرمايائون، اهو
جو تنهن جي اڳيان ويٺو گفتگو ڪري، يا جنهن
سان تون ويٺو گفتگو ڪرين (۲۷) .

۳۵- پڇيم ته قطب گهڻا آهن؟ فرمايائون ته هڪڙو ”قطب
المدار“ آهي، الله تعاليٰ جا سڀ ڪم انهيءَ طرف
رجوع آهن. جهڙوڪ مخلوقات جو رزق، برسات جو
پوڻ، بادشاهتون ۽ ملائڪن جا ڪم وغيره پيو
قطب الارشاد آهي بعضي ائين به ٿيو آهي ته مداريت
۽ ارشاديت هڪ ئي ۾ موجود آهن.

۳۶- پڇيم ته غوث، هڪ زماني ۾ هڪ ئي ٿئي ٿو يا
گهڻا ٿين ٿا؟ جواب ۾ فرمايائون ته هڪڙو ئي ٿيندو
آهي.

۳۷- عرض ڪيم ته ”قل سيرو في الارض.....“ (۲۸) جي
سلوڪ وارن وٽ ڪهڙي معنيٰ آهي؟ فرمايائون ته
هڪ هنڌ ويهي قلب جي اک سان سڄي جهان
کي ڏسي.

۲۸- سوال پڇيم ته انا عرضنا الامانت علي السموات والارض
(۲۹) ۾ امانت مان ڇا مراد آهي؟ ۽ اها ڪهڙي
امانت آهي؟ هن آية ڪريمه ۾ انسان کي جاهل ۽
ظالم ڇو چيو ويو آهي؟ فرمايائون ته ظاهر جي

عالمن وٽ نماز، روزي، امر ونهي کي امانت چيو ويو آهي. پر عارفن وٽ اها امانت پنج جواهر عالم (۳۰) جا آهن. جي جڏهن اصل تي پهچندا ته امانت ادا ٿي چڪي.

۳۹- عرض ڪيم ته منهنجو واسطو پهراڙيءَ سان آهي. بعض دفعي، ڪي ماڻهو مسئلا پڇن ٿا، ته انهن کي انهن مسئلن جو جواب ڏيان يا نه؟ جواب ڏنائون ته مفتي نه ٿجي، باقي هن طرح چوڻ ۾ ڪو هرج نه آهي ته فلاڻي ڪتاب ۾ هن طرح لکيل آهي. وڌيڪ توهان جو اختيار آهي.

۴۰- عرض ڪيم ته قاضي ٿيڻ ڪيئن آهي؟ يعني چڱو آهي يا نه؟ پاڻ فرمائون ته منهنجي راءِ آهي ته قاضي ٿيڻ نه گهرجي. جيڪڏهن ڪو ٿيڻ چاهي ته پنهنجي اختيار تي ڀلي ٿئي. پر فقير جي رضا، قضا ۾ ڪانه آهي. يعني آءُ پنهنجن درويشن جي قاضي ٿيڻ ۾ رضامند نه آهيان.

۴۱- پڇيم ته سنڌ ۾ عام طرح اها رسم رائج آهي ته جيڪو به خيرات ۽ صدقو ڪيو وڃي ٿو ته طعام کائڻ کان پوءِ ختمي جي دعا پڙهندا آهن. اهو ڪيئن آهي؟ فرمائين ته اها رسم گهٽ پڙهيلن جي طرف کان رائج ٿيل آهي ائين نه ڪرڻ گهرجي بلڪه سورة فاتح پڙهڻ گهرجي، هڪ دفعي حضرت جن سان هڪ دعوت ۾ شريڪ ٿيس، هڪ ئي ٿانءُ ۾

سائڻ گڏجي ڪاڻڻ جو موقعو مليو. پاڻ ڪاڏي ڪاڻڻ
کان پوءِ سورہ فاتح پڙهيائون.

۱۴۲- پڇيم ته بعض قرآن شريف کي پڙهي ۽ سندس ختمو
اول پيغمبر ڪريم صلعم جن کان پوءِ پنهنجن ۽ اهلبيت
اصحاب ڪرام ۽ جملي مومنن کي بخشين ٿا ائين
ٿيڻ گهرجي يا نه؟ فرمايائون ته اهو ائين آهي ته جو
هڪ جي اڳيان هديءَ رکي، اهو ساڳيو هديءَ پئي
جي اڳيان رکجي. اهڙيءَ طرح ڪرڻ نه گهرجي
ڪجهه پڙهي هڪ کي بخشجي، وري ٻيو پڙهي پئي
کي بخش گهرجي.

۱۴۳- پڇيم ته ظاهر جا عالم چون ٿا ته اسان انبياءَ سڳورن
جا وارث آهيون. فرمايائون ته ڪهڙو ورثو هٿ
ڪيو اٿن، اختلافي مسئلا پيدا ڪري خلق کي
آزارين ٿا. نبي جا وارث آهي آهن جي پيغمبرن
جو 'حال' هٿ آئين.

۱۴۴- هڪ دفعي سندن جڻي مبارڪ، غلام کي پاڻ لاءِ
عنايت ڪيائون؛ مون عرض ڪيو ته جيڪڏهن فرمايو
ته ان مان توڻي ٺهرايان، باقي پير ۾ پاڻ بي ادبي
آهي، تنهن تي فرمايائون ته الامر فوق الادب يعني
حڪم، ادب کان مٿانهون آهي.

۱۴۵- عرض ڪيو ته مرشد هميشه خدا جي طرف رجوع
هوندو آهي. پوءِ هو خلق جي طرف ڪيئن متوجه
ٿي سگهندو؟ فرمايائون ته مرشد ڪامل ذوالوجهين

آهي. ڪي طرف الله سان ته ٻئي طرف خالق سان
متوجه آهي.

۱۴۶- عرض ڪيم ته مرید جو احوال مرشد پاڻ ڏسي ٿو
يا ملائڪن جي ذريعي کيس معلوم ٿئي ٿو؟ فرمائون
ته سڀڪنهن طرح سان کيس احوال معلوم ٿئي ٿو.

۱۴۷- طالب جي لاءِ فضيلت نسبت عرض ڪيم. فرمائون

ته اهو ذڪر جو مرشد ذريعي مرید کي مليو آهي،
اهو قبر ۾ به هوندو بلڪ ان جي خاک ۽ هڏن ۾

به هوندو، قيامت جي ڏينهن به هوندو ۽ بهشت ۾
به هوندو بلڪ هميشه گڏ هوندو ڪڏهن به نه ويندو.

جڏهن قيامت جي ڏينهن نالا پڪاريا ويندا. عمل
توريا ويندا ته جن طالبن جا نالا ٿورن عملن ۾ داخل

هوندا ته ملائڪ چوندا ته سندس عمل ٿورا آهن پوءِ
هي مرد صالح ڪيئن ٿيو؟ تڏهن الله تعاليٰ فرمائيندو

ته انهن جو راز مون سان آهي، ۽ انهن جو دفتر
مون وٽ آهي. خدا تعاليٰ انهن جو درجو ايترو ته

وڌائيندو جو اول ۽ آخر جي خلق حيرت ۾ پئجي
ويندي. سبحان الله! شايد اسين انهيءَ ٽولي ۾ آياسون

جو هن جماعت جا مناقب سڄي خلق کان مٿاهان ٿيا.
۱۴۸- هي پڻ فرمائون ته الله تعاليٰ جا ملائڪ مقرر آهن

جي تهجد (۳۱) جي وقت ۾ گهٽين، شهرن، مسجدن
۽ گهرن ۾ گهمن ٿا ۽ ڳولين ٿا ته ڪي خدا جي

ذڪر ۾ به آهن يا نه؟ جڏهن ڪنهن شخص کي

الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول ڏسڻ ٿا ته هڪ ٻئي کي سڏين ٿا ته اچي ڏسو ته هي شخص الله تعاليٰ جي ذڪر ۾ مشغول آهي، هلو ته هن شخص جي هن ڪم کي خوشيءَ سان پهچايون.

۴۹- هڪ دفعي فرمايائون ته هڪ ڏينهن حضرت رسالت پناه صلعم شيطان کي ڏاڍو زرد رنگ، ضعيف ۽ ڏپرو ٿي ويو آهي. پڇيائونس ته توکي ڇا ٿي ويو آهي؟ چيائين ته مون کي انهن شخصن انهن حالت ۾ آندو آهي جي رات جو خدا واسطي اٿن ٿا. صبح جي نماز کان پوءِ اشراق (۲۲) جي نماز تائين خدا جي ذڪر ۾ مصروف رهن ٿا. اشراق پڙهڻ ڪري منهنجي دام مان نڪري وڃن ٿا. انهن جي غم ۾ ايتري قدر ڏپرو ٿي ويو آهيان.

۵۰- حضرت پير دستگير کي ڏٺم ته پاڻ هميشه اشراق کان پوءِ مسجد کان ٻاهر نڪرندا هئا، ۽ تاڪيد ڪندا هئا ته جيڪڏهن ماءُ پيءُ جو جنازو به پيل هجي، ته به عصر کان مغرب تائين ۽ فجر کان اشراق تائين هرگز مشغولي کي نه ڇڏجي.

۵۱- پڇيم ته سرڻ کان پوءِ به ترقي ٿئي ٿي؟ فرمايائون ته جيڪڏهن طلب ۾ مري ويو ۽ سرڻ وقت مشغولي ۾ هوندو ته ترقي ٿيندي رهندي.

۵۲- پڇيو ته جيڪڏهن مريد مري وڃي ۽ مرشد جيئرو هجي ته مريد جو ڪهڙو حال ٿيندو يا جيڪڏهن

مرشد گذاري وڃي ته مرید جو ڪهڙو حال ٿيندو؟
 پاڻ فرمائون ته جي مرید اڳ ۾ گذاري ويو ته
 پوءِ ان جو وسيلو مرشد آهي، جو کيس ارشاد ڪري
 ٿو. پر جيڪڏهن مرشد اڳ ۾ رحلت ڪري ويو
 ته مرید جو وسيلو اُتي اڳيئي آهي جو ٻنهي حالتن
 ۾ مرید لاءِ وسيلو آهي. انهن ٻنهي حالتن ۾ مرید
 جو فائدو آهي.

۵۳- عرض ڪيم ته گهڻا نماز پڙهن ٿا. ڪي صلوات ته
 ڪي روزي ۽ تسبیح ۾ مشغول آهن. سڀڪو الله تعاليٰ
 جي طلب ٿو ڪري پر تعجب آهي جو کين خدا تعاليٰ
 جو وصال نصیب نٿو ٿئي. تنهن جو ڇا سبب آهي؟
 فرمائون ته انهيءَ جا ٻه سبب آهن. هڪ ته انهن
 جي عبادت، وصال جي طلب لاءِ نه آهي. ٻيو ته
 انهن کي ترقي جي ترتيب هٿ نٿي اچي. مبتدي،
 منتهي جو ذڪر ڪن ٿا. تنهنڪري هو وصال جي
 نعمت کي حاصل نٿا ڪري سگهن.

۵۴- میان امین محمد داسوڙي قدس سره جي مریدن مان
 هڪ مرید نالي جلال کي، حضرت پير دستگیر وٽ
 مولاي جي طلب لاءِ ويو. حضرت جن ان کي جاءِ
 تي ويهاريو. جڏهن ڏينهن جا ٻه ڀر گذريا ته کيس
 گهراڻي پڇا ڪيائونس ته پاڻ کي ڇا ٿو سمجهين؟
 چيائين ته جو شغل مون کي مليل هو، سو مون
 کان هليو ويو. وري کيس ويهاريائون، ڪافي عرصي

کان پوءِ ٻچيائون ته هاڻ تنهنجو ڪهڙو حال آهي؟
 عرض ڪيائين ته سڀ ذڪر اذڪار هليو ويو، جهڙو
 ميان امين محمد جي مشغولي کان اڳ هوس، اهڙو ئي
 خالي آهيان. وري نئين سر نئين وانگر ذڪر قلبي
 ۾ مشغول رکيائين. غلام عرض ڪيو ته انهيءَ ۾
 ڪهڙي حڪمت هئي؟ انهن جي مرشد جا مناقب
 گهڻا ئي ٻڌا اٿم. فرمايائون ته اصل ۾ خرابي آهي.
 عرض ڪيم ته انهن جو طريقو ته ”نقشبندي“ آهي!
 فرمايائون ته طريقي ۾ غلطي ڪئي اٿن. عرض ڪيم
 ته ڪهڙي غلطي ڪئي اٿن، فرمايائون ته انهن جو
 جو اصل شيخ آدم بنوري رحم (۳۳) آهي. هن مرشد
 جي اجازت کان سواءِ ارشاد ڪيو آهي. تنهنڪري
 هنن جي ترقي نٿي ٿئي. اهڙيءَ طرح لطيفن (۳۴)
 جي مڪان، ظاهر و باطن ۾ پنهنجن حضراتن سان
 مخالفت ڪئي اٿن. جيئن ته ڪنهن به هڪ ڏينهن
 ميان جنيدي، جو ميان امين محمد جو مرشد هو،
 گڏ ٿين ٿا. اتي مولود وغيره پڙهن ٿا. جهڙيءَ طرح
 ٻين طريقن ۾ آهي. طريقه نقشبندي عالم ۾ ائين نٿو
 ڪيو وڃي. مؤلف چوي ٿو ته انهيءَ مان واضع ٿيو
 ته صاحب الوقت جي اجازت کان سواءِ ڪو به شغل
 ترقي نٿو ڪري سگهي. ان جي توصل کان سواءِ
 ترقي نه ٿيندي جيتوڻيڪ قرآن پاڪ جي حڪمن
 موجب روزا، نمازون، حج ۽ ٻئي عبادت وغيره برابر

هجي. پراهو ان لاءِ ڪافي آهي جو نيڪن جي صحبت
۾ هجي.

۵۵- پڇيم ته ڪن جماعتن جي ماڻهن جو چوڻ آهي ته
ڪڏهن ڪڏهن ڪي بزرگ، غير شرعي حالت ۾ مخفي
رهن ٿا جهڙيءَ طرح بدعتي، بدپيشه عورتون، ڪڏڙا
وغيره اها ڳالهه صحيح آهي يا نه؟ فرمائون ته:
”الا ان اوليائه، الا الممتقون“ (۳۵)

”سخن صاف مرشد شنو اے جوان، ڪم غرضه ندارد بداني عيان؛
عمل عارفان بر قرآن و حديث، هر آن ڪم ندارد بود آن
خبيث (۳۶).“

۵۶- پڇيم ته عارفن وٽ ’پرهيز‘ جو مطلب ڇا آهي؟
فرمائون ته الله تعاليٰ جي جمال کان سواءِ غير تي
نظر نه ڪن.

۵۷- پڇيم ته خدا تي توڪل ڪهڙي طرح ڪئي وڃي؟
انهيءَ تي نقل فرمائون ته هڪ درويش خدا تي
توڪل رکي درياءَ جي ڪناري تي وڃي ويٺو.
ڪجهه وقت کان پوءِ ڏٺائين ته هڪ گدرو درياءَ
۾ لڙهندو پيو اچي. نفس چوڻ لڳو ته درياءَ ۾ تري
ڪڍي اچ. چيائين ته جيڪڏهن منهنجي نصيب ۾
هوندو ته ازخود ٻاهر ايندو. انهيءَ چوڻ سان گدرو
نديءَ مان ڪناري تي اچلجي پيو. نفس چيو ته
هاڻي زمين تي آيو آهي ڪڍي وٺ چيائين ته جي
نصيب ۾ آهي ته منهنجي هٿ ۾ اچي پوندو. قدرت

الاهي سان گدرو ٿي اچي سندس هٿ ۾ پيو. نفس چيس هاڻي ته ڪاءُ. جواب ۾ نفس کي چيائين ته جيڪڏهن منهنجي قسمت ۾ هوندو ته ڦارون ڦارون ٿي پوندو. الله تعاليٰ جي قدرت سان ڦارون ڦارون ٿي پيو. پوءِ ويهي ڪاڏائين، بارگاهه الاهي مان الهام ٿيس ته اي درويش اڃا توڪل جو پنڌ پري آهي. جيڪڏهن اڃا به تحمل ڪرين ها ته بي اختيار ميدو ٿي تنهنجي پيٽ ۾ پوي ها. اها آهي پوري پوري توڪل.

۵۸- عرض ڪيم ته قلندر سڀ وار ڪوڙائي ٿا چڏين. تنهن جو چا سبب آهي؟ جواب ۾ فرمائون ته هڪ دفعي شاه قلندر (۳۷) کي پنهنجن وارن مان ڪراهن اچڻ لڳي. الله تعاليٰ کان پنهنجن سڀني وارن جي چڱڻ لاءِ دعا گهريائين. سندس دعا قبول ٿي ۽ وار سڀ چڱي ويا. تنهنڪر قلندرن ۾ اها رسم هلندي اچي. ۽ ائين تصور ڪن ٿا ته گويا هو به قلندر آهن. ان بعد پاڻ هي بيت پڙهيائون:-

هزار نڪته باريڪ تراز موٽي اينجاست، نه هر که سر بتر اشد
قلندري داند (۳۸)

۵۹ عرض ڪيم ته جلالِي (۳۹) ڏاڙهي ڇو نٿا رکن؟ پاڻ فرمائون: شاه جهانِيان (۴۰) سندن مرشد، شريعت جو صاحب هو. ليڪن سندن مريدن مان هڪ مريد جو ولايت جو صاحب هو: پنهنجي مرشد جي

اجازت کان سواء ”ارشاد“ ڏنائين. انهيءَ جي خبر
 جڏهن شاه جلال کي پيئي، تڏهن کيس گهرائي تعزير
 ڏنائون. جنهن ۾ سندس ڏاڙهي پڻ ڪوڙي ويئي.
 جڏهن انهي حال ۾ اهو مريد پنهنجن مريدن ۾ ويو،
 تڏهن مريدن ڏاڙهي جي ڪوڙائڻ متعلق پڇيو ته
 چيائين ته مرشد سائين جو اهوئي امر آهي. انهي
 تي سڀني کڻي ڏاڙهيون ڪوڙايون ۽ ان وقت کان
 وٺي اڄ تائين اها رسم جلالين ۾ هلندي اچي.

۶۰- عرض ڪير ته شاه جلال انهن سلسلي ۾ ڇو ڪوشش
 نه ڪئي فرمائون ته شاه گهڻي ڪوشش ڪئي مگر
 هڪ اهڙو واقعو درپيش آيو جنهنڪري اها رسم
 وڌيڪ مضبوط ٿي ويئي. وقت جي بادشاه کي ڪا
 سخت مشڪلات درپيش آئي. مدد لاءِ شاه صاحب
 کي عرض ڪيائين. شاه جهانيان، ڏاڙهي نه رکندڙ
 مريدن ڏي پيغام موڪليو ته انهي مشڪل ۾ بادشاه
 جي مدد ڪن. سڀني ائين پئي سمجهيو ته انهي
 تڪليف ۾ اهي مريد ختم ٿي ويندا ليڪن خدا جي
 قدرت! جو انهن جي فتح ٿي. جڏهن ڪامياب ٿي
 بادشاه وٽ آيا ته بادشاه، هنن تي ڏاڍو مهربان ٿيو،
 انعامن ۽ اڪرامن سان کين نوازيائين. جڏهن اها
 خبر ٻين مريدن کي پيئي، تڏهن انهن پڻ اها رسم
 اختيار ڪئي.

۶۱- عرض کيم ته حضرت رسالت مآب جن کان معلوم ڪريو ته ڪيترائي اهل بيت، بدعت جا ڪم ڪن ٿا. جڏهن انهن کي روڪجي ٿو ته چون ٿا "اسان اهل بيت آهيون. حضور جن جو فرمان آهي ته جو به شخص اهل بيت جي طرف تيزي جي نظر ڪندو سو بي ايمان ٿي وڃي ٿو." انهيءَ لاءِ ڇا ڪيو وڃي؟ ڪجهه وقت کان پوءِ حضرت سلطان الاولياءَ مون کي پاڻ وٽ گهرائي چيو ته حضرت رسالت مآب جن فرمائين ٿا ته اهڙن بدعتين کي جيڪڏهن تار سان ماريو وڃي، ته به اجازت آهي.

۶۲- هڪ دفع عرض ڪيم ته سنڌ ۾ بي ديني عام آهي. ڇو نه پاڻ ۾ گڏجي "امر بالمعروف ونهي المنکر" يعني "نيڪي جو حڪم ڪرڻ ۽ برن ڪمن کان منع ڪرڻ" شروع ڪريون پاڻ فرمايائون ته اهو ڪم تمام بهتر آهي. اسان جي پڻ اها خواهش آهي پر ڪجهه صبر ڪر ته جيئن ملڪ جي حاڪمن مان ڪوبه ديندار ٿئي ته ڪم جاري ڪرڻ ۾ آساني ٿئي.

۶۳- عرض ڪيم ته شاه عبداللطيف ڀٽائي رحم (۱۴۱) جي گهڻي تعريف ٻڌڻ ۾ پيئي اچي سندن مرتبو ڇا آهي؟ فرمايائون ته حضرت شاه صاحب، اسان جي طلب لاءِ هتي آيا هئا ته کيس چيو ويو ته جيڪڏهن خلق کي ڇڏي ڏين ته پوءِ توکي رستو ڏيکاريون

ليڪن اها همت نه ڪري سگهيو پر کيس توهان وانگر ذڪر قلبي حاصل هو.

۶۴ هڪ دفعه ميان موسن شاه قبله طرف منهن ڪري گاهه پئي وڌيو ته هڪ شخص اتان اچي لنگهيو. ميان صاحب ان کي چيو ته اتان چو اچي لنگهيو آهين مون ڪعبه شريف کي پئي ڏٺو. عرض ڪيم ته اهو ڪهڙي قسم جو فيض آهي؟ جواب ڏنائون ته عارفن وٽ انهي جو ڪوبه مرتبو ۽ مان نه آهي.

۶۵- عرض ڪيم ته مخدوم محمد اسماعيل نالي هڪ ولي پير پالو ۾ پڙجي پيو. ڇا ان وٽ فيض آهي؟ پاڻ فرمايائون ته اسان سڃاڻون ٿا. هن مڪان کان سواءِ ٻي هنڌ وڌيڪ فيض نه آهي جيڪڏهن ڪٿي وڌيڪ فيض ملي سگهي ها ته ڪڏهن به منع نه ڪريان ها. ولي کي ئي سڃاڻي ٿو.

۶۶- مون هڪ ڏينهن عرض ڪيو ته قبلا! اهڙو توجهه فرمايو جو هڪ ئي پيري سان انتها حاصل ٿي وڃي. فرمايائون ته جيڪڏهن ناقص کي انتها جو فيض ڏبو ته سڙي خاڪ ٿي ويندو.

۶۷- عرض ڪيم ته دل چاهي ٿي ته گوشه نشيني اختيار ڪري مراقبه ڪريان! فرمايائون ته جيڪڏهن خدا کي ياد ڪرڻو آهي ته پوءِ سڀڪو وڻ، ڇا لئي، ڇا لاڻو، سڀ گوشه نشيني جي لاءِ آهن. سنڌي ۾

پهاڪو آهي ته ”هڙ ۾ هوئي تماڪ ته جهنگ مڙيئي
 دائرو.“ سڀڪنهن حال ۾ خدا کي ياد ڪرڻ گهرجي.
 ۶۸- فرمايائون ته سڀڪو ماڻهو محرم راز ٿي نٿو سگهي
 جو ان سان اهو حال اورجي، سڌڙيا ماڻهو اچن ٿا،
 جي صرف مرتبي جا طالب آهن. انهي تي نقل
 فرمايائون ته ”هڪ ڏينهن خانقاهه ۾ ڪن بزرگن
 سان گڏ ويٺا هئاسين ته هڪ شخص آيو. گهر
 ڪيائين ته مونکي توجهه ڏيو. پر اهڙو مشغول ڪري
 اجازت ڏيو، جو منهن جا سنگتي جي ٻاهر بيٺا آهن
 تن کي وڃي مشغول رکان يعني سرڀد ڪريان!“
 هن زماني جا ماڻهو اهڙي نموني جي طلب رکن ٿا.
 پر هتي منزل تي پهچڻ لاءِ طلب ۾ فاني ٿي سر
 ڏيڻو آهي. مشغولي ڪا چرچو نه آهي، جا ايترو
 آساني سان حاصل ٿي سگهندي.

۶۹- هڪ فقير نماز پئي پڙهي، سندس ڪپڙا ڦاٽل هئا
 ۽ اگهاڙو پئي ٿيو هڪ عورت فقير کي انهي حال
 ۾ ڏسي چيو ته شرم نٿو اچي جو او گهڙ سان نماز
 پيو ادا ڪرين! فقير جواب ۾ چيو ته الله تعاليٰ
 کي عار نٿو ٿئي جو انجي نماز خراب ۽ ردي ڪپڙن
 ۾ پئي ادا ٿئي، مونکي جيڪي ڏنو اٿس، انهي حال
 سان پڙهان پيو. جيڪڏهن پنهنجي نماز چڱن ڪپڙن
 گهري ته هو قادر آهي، ڏيئي سگهي ٿو. بهرحال
 بندي کي هر حال ۾ کيس ياد ڪرڻو آهي.

۷۰- پڇم ته جيڪڏهن پير جي اڳيان ڪا شيءِ رکيل هجي. مرید کي ان ساڳيءَ شيءِ جي ضرورت هجي ته هو اها شيءِ گهري يا نه؟ فرمائون ته اها شيءِ نه گهري. ڇاڪاڻ ته مرید جنهن شيءِ لاءِ سوالی آهي ۽ کيس اها خبر ڪانهي ته اها ڪهڙي حڪمت ڪري رکيل آهي.

۷۱- هڪ دفعه عرض ڪيم ته بعضي کي مرید پئي ڪنهن مرید هتان پير لاءِ هديه موڪليندا آهن. پر جيڪڏهن آئيندڙ ان کي استعمال ڪري ڇڏي ته پوءِ ڪيئن آهي؟

پاڻ جواب ڏنائون ته جيڪڏهن خرچ ڪري ته پير کي ٻڌائڻ گهرجي.

۷۲- پڇيم ته بعضي کي ماڻهو دنياوي غرض لاءِ فقيرن کان دعائون گهرن ٿا ۽ فقير انهن کي ڪن ٿا ته اهو ڪهڙي طرح آهي؟ جواب ڏنائون ته ”اهي خدا سان جنگ ڪن ٿا. خدا تعاليٰ جي مرضي هڪ آهي ته هو ٻي لاءِ چاهين ٿا.“ ان کان پوءِ هي نقل فرمائون ته حضرت موسيٰ ڪليم الله جو هڪ دفعه هڪ جڳهه تان گذر ٿيو. پاڻ هڪ جوڳي فقير کي ڏٺائون، جنهن نانگ کي جهلڻ لاءِ مرلي پئي وڃائي، پر نانگ پر کان ٿٽي نڪتو. آخرڪار تنگ ٿي مرلي اچي الله تعاليٰ کان دعا گهريائين جا پڻ قبول نه ٿي. حضرت موسيٰ کي جوڳي تي رحم

آيو ۽ خدا تعاليٰ جي درٻار ۾ عرض ڪيائين ته هن
 ويچاري جي دعا چوڻ تي قبول پوي. خدا جو فرمان آيو
 ته هنکي دعا گهرڻ نه ڪبي ۽ انهي دعا ۾ سندس
 نقصان آهي. پر جوگي نه سمجهيو ۽ حضرت ڪليم الله
 کي مجبور ڪيائين ته خدا تعاليٰ کان دعا گهرو ته
 منهنجو مقصد پورو ٿئي. آخرڪار حضرت موسيٰ
 دعا گهري جا قبول ٿي ۽ نانگ ٻاهر نڪري آيو.
 جوگي جيئن ان جي جهلڻ لاءِ اڳتي وڌيو، تيئن
 نانگ کيس چڪ پاتو ۽ جوگي مٿان ٿي هيٺ
 ڪريو ۽ سندس ماهه نڪري ويو ۽ سندس سامان
 وغيره اٿي پيو رهيو. اهو حال آهي بيوقوفن ۽
 اڻڄاڻن جي دعا جو. انهن جي دعا گهرڻ گويا خدا
 تي حڪم هلائڻو آهي. (معاذالله)

۷۳- هڪ ڏينهن سندن حضور ۾ حاضر هوس ته هڪ شخص آيو
 ۽ عرض ڪيائين ته حضرت! اسان جي گهٽ ۾
 بيماري پئجي ويئي آهي. دعا ڪرڻ فرمايو. پاڻ چيائون
 ته اسين الله تعاليٰ سان ڏنگي نه آهيون جو چئون
 ته هن کان اڳتي اسان جي حد آهي ۽ نه الله تعاليٰ
 سان اسان جي مٿي مائتي آهي. جو ان سان حجت
 ڪريون جيڪي به ڪري سو سندس وس ۽ اختيار
 ۾ آهي.

۷۴- هڪ ڏينهن عرض ڪيم ته خلق جي رجوعات، سالڪ
 جي طرف ڇو ٿي ٿئي؟ فرمايائون ته سڀ شيون

جن ۾ انسان پڻ اچي وڃن ٿا، سالڪ جي طرف رجوع ڪن ٿيون، ليڪن سالڪ کي گهرجي ته هو سڀني شين کان منهن موڙي ۽ حق جي طرف متوجهه رهي.

”سر مقصود را مراقبه ڪن، نفس اوقات را محاسبه ڪن“ (۱۴۶) انهي تي نقل فرمايائون ته ڪنهن شهر ۾ هڪ درويش رهندو هو. خلق جي رجوعات ڪري سندس مشغولي ۾ رخنو پوندو هو. خلق کان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ، هن انهي شهر جي حاڪم جي چوري ڪرڻ جو ارادو ڪيو. هڪ ڏينهن صبح جو بادشاهه جي سيري وڃڻ شروع ڪيائين، ڪڙمين کيس پڪڙي، حاڪم آڏو پيش ڪيو. ڪڙمين چيو ته هي فقير هميشه اهڙي طرح چوري ڪون لٽندو آهي. درويش پڻ انهي ڳالهه جو اقرار ڪيو. حاڪم هن لاءِ گڏهه تي چاڙهي، منهن ڪارو ڪري، شهر مان گهمائڻ جي سزا تجويز ڪئي، سزا کي عملي جامو پهرايو ويو ۽ اهڙي طرح فقير آزاد ٿي ويو ۽ ڪوبه ماڻهو هن وٽ وڃڻ نه لڳو. اهڙي طرح هميشه لاءِ خلق جي رجوعات کان چٽي پيو. پيو نقل پڻ فرمايائون ته ڪو درويش پنهنجي جاءِ تي ويٺو هو. ماڻهن جي رجوعات ته ايتري هئي جو کيس خدا تعاليٰ سان مشغولي جو وقت به ٿئي مليو. پنهنجي پير کي ان بابت عرض ڪيائين، پير جواب ڏنو ته شاهوڪارن

کان قرض گهر ۽ غريب ضرورت مندن کي قرض ڏي.
جڏهن ائين ڪيائين، تڏهن ماڻهن جي اچ وڃ کان
چٽي پيو. شاهوڪار قرض ڏيڻ جي خوف کان وٽس
نه ويا ۽ غريب قرض جي ادائگي ته ڪرڻ ڪري
ويس نه ويا ۽ درويش رجوعات کان چٽي ويو.

۷۵- هڪ پيري مجيد مراد ڪلهوڙي جي وقت ۾، ملڪ
۾ اچي ڏڪار پيو ۽ مون ان وقت غلام نوهائي
جي ڳوٺ گذران پئي ڪيو، پروج چوري ڪري
جو مال آندو ٿي، تنهن کي ذبح ڪري مون کان
ادارا ٿانءُ وٺي ان ۾ پئي ڪم آندائون. مون کي
اهو ڏاڍو ڏکيو لڳو ۽ مرشد ڪريم وٽ ويس.
منهنجي مرضي ٿي ته حضرت جن کان رخصت
وٺي، پئي ڪنهن هند وڃي ويهان. جڏهن اهڙو اظهار
ڪيم، تڏهن صلاح ڏنائون ته انهي ساڳئي جڳهه
تي ئي ره. جڏهن ڏڪار جو وقت گذري ويو ته
مون کان پڇيائون ته ”توهان هاڻي ڪٿي ٿا گذاريو؟“
عرض ڪيم ته قبلًا! ساڳئي جڳهه تي، يعني نوهائين
جي ڳوٺ ۾. پاڻ فرمائيائون ته ”هاڻي توکي اجازت
آهي، ڀلي وڃي پئي هند ره.“ عرض ڪيم ته
انهي ۾ ڪهڙي حڪمت هئي؟ جواب ۾ فرمائيائون
ته جڏهن انهي وقت ۾ اٿان لڏي وڃي صالح
ماڻهن وٽ رهين ها ته اهي تنهنجي خدمت ڪرڻ
جي ڪوشش ڪن ها ۽ تنهنجي توڪل ۾ خلل

پڻجي وڃي ها آهي بلوچ ماڻهو توهان جي طرف
 انهي لاءِ لاڙو رکندڙ هئا جو توهان حرام کان ڀڳل
 آهيو، جيتوڻيڪ فاقه ۾ به ڪو وقت گذريو ٿي.
 ليڪن خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن طرف لاڙو نٿي
 رکيو. انهي مان معلوم ڪيم ته فاقه ڪشي جا گهڻي
 وقت کان پئي ڪڍيم سا ڪين معلوم پئي ٿئي ۽ اهڙو
 اشارو ڏيڻ فرمائون.

- تمت بالخير -

سمجھو اڻي

(۱) هن جو مطلب آهي ته ”مون جيڪي به سخن پنهنجي
ڪامل مرشد کان پڌا آهن، انهن کي لکڻ وقت ڪو به
وڌاءُ نه ڪيو اٿم. جيئن به پاڻ فرمايائون، تيئن تحقيق
هتي لکيل آهي.“

(۲) مشغولي مان مراد، ذڪر ۽ فڪر جو مراقبو آهي.

(۳) تون جنهن به جاءِ تي هجين پاڻ سان گڏ خدا کي

سمجھو.

(۴) ذڪر ڪر، ذڪر ئي تنهنجي زندگي آهي. دل جي

پاڪيزگي جو مدار رحمن جي ذڪر تي آهي.

(۵) ”گلا“ جيئن ته ڪپيرو گناه آهي. ڪپيري گناه

جو دل ۾ پيدا ٿيڻ به ٻرو آهي، تنهنڪري پاڻ

حضرت خواجہ صاحب جن انهيءَ کان پري رهڻ جي

تلقين فرمائي آهي.

(۶) جيئن نئون صبح ٿئي ٿو. تيئن هرڪنهن کي جڳائي

ته گذريل ڏينهن جي گناهن کان توبه ڪري.

(۷) مهوسي لفظ جو مطلب آهي ته اهو ماڻهن جنهن کي

’هوس‘ لالچ گهڻي هجي. چاڪاڻ ته دولت گڏ ڪرڻ

ڪري لالچ وڌي ٿي، ايتري قدر جو انسان، احڪام

الاهي کي ڇڏڻ لاءِ آماده ٿي وڃي ٿو. تنهنڪري پاڻ ڪيميا کي ناپسند قرار ڏنائون.

(۸) هي قرآن پاڪ جي سڀاره ۲۳ ۾ سورة (ص) جي ۲۷ آيت آهي. هنجو مطلب آهي ته ”اسان زمين، آسمان ۽ جيڪو ڪجهه انهن جي وچ ۾ آهي، تنهن کي بيڪار پيدا نه ڪيو آهي.“

(۹) حديث پاڪ آهي ته ”عورتون، شيطان جون رسيون آهن“ مطلب آهي ته شيطان اڪثر گناهه، عورتن جي معرفت ڪرائي ٿو. جن جي معرفت گناه سرزد ٿئي ٿو. لازمي طور ته آهي پاڻ پڻ پتڪيل هونديون تنهنڪري گویا عورتون گمراه ڪندڙ آهن.

(۱۰) هي قرآن پاڪ جي سڀاره ۲۳ ۾ سورة زمر جي ۲۲ آيت آهي. هنجي معنيٰ آهي ته ”پوءِ جنهن شخص جو سڀو اسان اسلام لاءِ کوليو آهي ته اهو پنهنجي رب جي هدايت ٿي آهي.“

(۱۱) سورة البقره جي ۱۵۲ آيت آهي. سڀاره ۲ ۽ رکوع ۳ آهي. هنجي معنيٰ آهي ”توهان مون کي ياد ڪريو ته آءٌ اوهان کي ياد ڪريان، منهنجو شڪر ادا ڪريو.“

(۱۲) فقير لفظ ۾ ’ف‘ مان مراد ’فقر‘، ’ق‘ مان مراد ’قناعت‘، ’ي‘ مان مراد ياري ڪرڻ يعني ٻئي جي مدد ڪرڻ ۽ ’ر‘ مان مراد رياضت يعني عبادت آهي. مطلب ته فقير اهو آهي جنهن ۾ ’فقر‘، ’قناعت‘، ’مدد ڪرڻ‘ ۽ ’عبادت ڪرڻ‘ جون خصوصيتون

هجن. حضرت بشر حافي رضه جن وت فقيرن جا ٿي
 درجا آهن. ۱- جي نه خود سوال ڪن ٿا ۽ نه
 ڪنهن جي ڏيڻ تي ڪجهه وٺن ٿا. اهڙن فقيرن جي
 جاءِ 'اعليٰ عليين' آهي. ۲- هن ۾ آهي شامل آهن
 جي خود ته ڪوبه سوال نٿا ڪن، پر جيڪڏهن
 ڪو ڏي ٿو ته ان کي قبول ڪن ٿا. هنن جو مقام
 'فردوس' ۾ 'مقربين' سان گڏ ٿيندو. آخري درجي
 ۾ آهي فقير اچي وڃن ٿا جي صرف ايتري طلب
 ڪن ٿا جيتري کين گهرج ۽ ضرورت آهي.
 حضرت ابراهيم رحم ارحم، حضرت شفيق رحم ڪان
 پڇيو ته "توهان جي شهر جي 'فقيرن' جو ڪهڙو
 حال آهي؟" چيائون ته انهن کي جڏهن ڪجهه
 ملي ٿو ته خدا جو شڪر ڪن ٿا ۽ جيڪڏهن کين
 ڪابه شيءِ نٿي ملي ته صبر ڪن ٿا. حضرت
 ابراهيم رحم فرمايو ته بلخ جا ڪتا به انهي حال ۾ آهن،
 اها ته ڪا خاص ڳالهه نه آهي. "تڏهن حضرت
 شفيق رحم، سندن شهر جي فقيرن جو حال پڇيو ته
 پاڻ جواب ڏنائون ته اسان جي فقيرن کي جڏهن
 نٿو ملي تڏهن شڪر ڪن ٿا ۽ جڏهن کين ڪجهه
 ملي ته هڪدم خيرات ڪري ٿا ڇڏين، حضرت
 شفيق رحم فرمايو ته واقعي حقيقت اها آهي. فقير ۾
 'فقر' جي خصوصيت جو هجڻ باڪل ضروري آهي
 جنهن جو مطلب ڪيترن بزرگن پنهنجن اقوالن ۾

سمجھايو آهي. جنهن جو لب لباب اهو آهي ته انسان سمجھي ته مون وٽ ڪجهه به نه آهي. هن دنيا ۾ ڪابه شيءِ منهنجي اختيار ۾ نه آهي. الغرض ته 'فقيري' تمام اعليٰ شيءِ آهي. جنهن کي خدا نصيب ڪري.

(۱۳) هن مان مراد اهو ماڻهو آهي، جنهن شريعت ۾ ڪا

نئين ڳالهه داخل ڪئي هجي، جنهنجو اڳ ۾ ڪو وجود نه هجي ۽ جا قرآن ۽ حديث جي خلاف هجي.

(۱۴) حضرت شيخ محمد قدس سره، حضرت مخدوم آدم رح

جي فرزند مخدوم محمد اشرف رح جا صاحبزادا هئا.

ڇاڪاڻ ته پاڻ بيحد فياض ۽ سخي هئا ۽ مسڪينن

تي غير معمولي شفقت فرمائيندا هئا، انهي لاءِ پاڻ

'ابوالمساڪين' جي لقب سان مشهور ٿيا. حضرت

ابوالمساڪين رح جو طريقت ۾ شيخ، حضرت ابو القاسم

رح هو. پاڻ دهلي ۾ حضرت خواجہ محمد زبير رح

جي خدمت ۾ حاضر ٿيا هئا جو حضرت محمد،

نقشبند ثاني جو ڏوهڻو هو ۽ اتي جي رشد و هدايت

جي مسند تي ويٺل هئا ۽ سندن حيثيت ايتري ته

اعليٰ هوندي هئي، جو وقت جا بادشاه سندن زيارت

کي سعادت سمجهندا هئا. هڪ ڏينهن حضرت

ابوالمساڪين رح، حضرت خواجہ محمد زبير رح جي

خدمت ۾ حاضر هئا ته سندن خانقاه ويجهو وقت

جي بادشاه جي سواري اچي لنگهي، ماڻهو خانقاه

جي ڀت تي ويهي سواري جو نظارو ڏسڻ لڳا، خانقاه جي بعض درويشن جي دل ۾ به سواري کي ڏسڻ جو ارادو پيدا ٿيو. پاڻ فقيرن جي مرضي کي معلوم ڪندي اجازت ڏنائون ته جو به بادشاهه جي سواري ڏسڻ چاهي، سو ڀلي وڃي، ته سڀ فقير حضرت ابوالمساڪين رحم ڪان سواءِ اٿي هليا ويا. حضرت خواجه محمد زبير رحم ڪين فرمايو ته توهان سنڌ جا رهاڪو آهيو توهان بادشاهه جي سواري اڳي ڪانه ڏني هوندي تنهنڪري وڃو ۽ ڏسي وٺو. پاڻ چيائون ته ”آءُ جنهن بادشاهه وٽ آيو آهيان، تنهن وٽ ويٺو آهيان سو ٻاهرين دنيا واري بادشاهه ڪان وڌيڪ آهي ۽ مونکي توهان ڪان سواءِ ٻي ڪنهن کي به ڏسڻ جي ضرورت نه آهي.“ حضرت ابوالمساڪين جو بيان آهي ته پاڻ پنهنجي انهي جواب تي ايتريقدر ته خوش ٿيا، جو پنهنجي حال تي اهڙي ته توجهه فرمايائون جو جيڪڏهن آءُ ڏهن سال عبادت ڪريان ها ته به شيخ جي نظر معرفت کي انهي درجي تي حاصل ڪري نه سگهان ها ۽ پوءِ مونکي خلافت ڪان به سرفراز فرمايائون.“

حضرت ابوالمساڪين رحم اتان حج لاءِ روانه ٿيا ۽ پوءِ پنهنجي اهل و عيال سان رهڻ لڳا. گهڻو مدت ڪان پوءِ حضرت خواجه محمد زمان رحم کي پنهنجي مسند تي ويهاري حرمين شريف روانه ٿيا. جتي سنه

۱۱۴۹ هجري ۾ 'اسهال' جي ڪري وفات پاتائون
۽ جنت المعالي ۾ مدفون ٿيا، بعض روايتن ۾ سندن
مزار مبارڪ ام المؤمنين حضرت خديجه الكبرى رضه
جي هجري جي دروازي جي سڄي طرف واقع آهي.

(۱۵) ٻئي شخص مان مراد حضرت خواجہ محمد زسان رحمہ
جن آھن. جن کي حضرت ابوالمساڪين رحمہ حج تي
وڃڻ وقت پنهنجي مسند تي ويهاري ويا هئا.

(۱۶) اهي پير صاحب جي تصوف ۾ چشتي طريقي جا
قائل آهن. چشتي طريقي جو مختصر احوال مقدمه
۾ لکيو ويو آهي.

(۱۷) حضرت بايزيد بسطامي رحمہ جو لقب سلطان العارفين
آهي. هي بزرگ، رب عز و جل جي اڪابر مشائخ
مان آهي. پاڻ حقيقت جي اسرار جا ماهر هئا هميشه
قرب الاهي جي منزل تي رهندا هئا. حضرت نبي
صلي الله عليه وسلم جي حديثن متعلق سندن روايتون
نهایت اعليٰ آهن. حضرت جنيد بغدادی رحمہ فرمائين
تا ته ”سندن ذات بابرڪات اسان ۾ ائين آهي، جيئن
حضرت جبرئيل عليه السلام فرشتن ۾ آهي.“ هڪ
ڏينهن پاڻ امام جعفر صادق رحمہ جي خدمت ۾ ويٺا
هئا حضرت امام صاحب فرمايو ته ”بايزيد! ڪهڙي
مان ڪتاب ته ڪڍي ڏيو.“ پاڻ فرمائون ته ”ڪهڙي
ڪهڙي مان؟“ امام صاحب چيو ته ”تون عرصي

کان هتي رهين ٿو ۽ توکي اڃا تائين ڪهت جي به خبر نه آهي؟ پاڻ عرض ڪيائون ته مونکي انهي سان ڪهڙو واسطو؟ ته جو توهان جي موجودگي ۾ پنهنجو مٿو مٿي کڻان. حضرت امام صاحب فرمايو ته ”جيڪڏهن اهڙو معاملو آهي ته پوءِ بسطام واپس وڃو تنهنجو ڪم ختم ٿي ويو آهي.“ روايت آهي ته هڪ دفعي ماڻهن عرض ڪيو ته فلاڻي جڳهه تي هڪ بزرگ آهي. پاڻ زيارت لاءِ روانا ٿيا. اتفاقاً هن قبله شريف ڏي منهن ڪري ٿڪيو، هي حال ڏسي پاڻ فوراً واپس روانا ٿيا ۽ فرمايائون ته ”جيڪڏهن هي شخص ڏري جيتري به طريقت چاڻندو هجي ها ته شريعت جي خلاف عمل نه ڪري ها.

پاڻ فرمائين ٿا ته ”آئون ٻارنهن سال جهنگ ۾ پنهنجي نفس جي حق ۾ لوهه بنيو رهيس، نفس کي رياضت جي ڪوري ۾ وجهي، مهاڳدي جي باه سان گرم ڪري، ملامت جي مطرقي سان ڪٽيندو رهيس. آخرڪار انهي کي آئينو ٺاهي ورتو. پنج سال آئيني ٺاهڻ ۾ لڳي ويا. طرح طرح جي عبادت ۽ رياضت سان هن آئينه کي صيقل بنايم. پوءِ هڪ سال هنکي ’آئينه اغيار‘ جي نظر سان ڏٺو، پوءِ هنکي غرور، اطاعت جي ڀروسي ۽ عمل جي خود پسندي ۾ مبتلا ڏٺو. پنج سال وري ڪوشش ڪيم پوءِ ڏٺو ته مرده

آهي. چنانچہ چار تکبيرون جنازي جون پڙهي فارغ ٿيس.“
 (۱۸) هي قرآن پاڪ جي سڀاره ۱۹ ۾ سورة فرقان جي
 آيت آهي هنجي معنيٰ آهي ته ”۽ اهڙي طرح سان
 هر نبي لاءِ انجا مخالف پيدا ڪيا.“ گويا حق جي
 هميشه مخالف ٿيندي رهي آهي.

(۱۹) فارسي جو مشهور مقولو ته جنهن کي خدا پسند
 ڪري ٿو انکي ٻي ڪنهن جي اڳيان، سواءِ پنهنجي
 محتاج نٿو ڪري.

(۲۰) هي مشڪوٰة جي حديث آهي ته ”مومن غيرت
 وارو آهي. آءٌ به (پيغمبر صلعم) غيرت وارو آهيان ۽
 الله تعاليٰ مونکان به وڌيڪ غيرت وارو آهي.“

(۲۱) عارفن جو مقولو ته:- ”هن وات ۾ عقل کي
 ڪيتريون ئي مشڪلاتون آهن. عارفن وٽ خدا کان
 سواءِ ٻي ڪنهن به شيءِ کي ڪا حقيقت نه آهي.“
 گويا هنن جو مقصود صرف الله پاڪ ئي آهي.

(۲۲) قرآن پاڪ جي ۲۸ سڀاره ۾ سورة منافقون جي
 آيت نمبر ۹ ڏي اشارو آهي جنهن ۾ الله تعاليٰ
 فرمائي ٿو ته:-

يا ايها الذين آمنوا لا تلهكم اموالكم ولا اولادكم عن ذكر الله
 ومن يفعل ذلك فاولائك هم الخاسرون.

يعني ”اي ايمان وارو توهانجو مال توهانجو اولاد
 توهانکي الله جي ياد کان غافل نه ڪري پوءِ
 جيڪي غافل ٿيا سي خساري ۾ آهن.“

(۲۳) هي قرآن پاڪ جي ٻاره ۲۷ ۾ سورة النجم جي آيت نمبر ۱۳۹ آهي جنهنجو ترجمو آهي ”انسان کي ڪوشش کان سواءِ پيو ڪجهه به مليل نه آهي.“

(۲۴) قرآن پاڪ جي سڀاره ۲۹ ۾ سورة معارج جي ۵ آيت آهي ته ”پوءِ صبر ڪريو ۽ بهترين صبر“

(۲۵) هنجو مطلب آهي ته ”شڪايت کان سواءِ صبر ڪريو ته تون بهتر ٿين، اي دوست ڪنهن جي اڳيان به شڪايت نه ڪر.“

(۲۶) نقشبندي جي سلسلہ لاءِ ڏسو مقدمه جو آخر.

(۲۷) يعني پاڻ حضرت خواجہ محمد زمان قدس سره جنہ

(۲۸) قرآن پاڪ جي سڀاره ۷ ۾ سورة انعام جي ۱۱ نمبر آيت ته ”قل سيروا في الارض ثم انظروا كيف كان عاقبة المڪذبين“ (چئو ته زمين ۾ صبر ڪريو ۽ ڏسو ته انڪار ڪندڙن جي پڇاڙي ڪيئن ٿي.)

(۲۹) قرآن پاڪ جي سڀاره ۲۲ ۾ سورة احزاب جي ۲۷ آيت. پوري آيت هن طرح آهي ”انما عرضنا الامانة علي السموات والارض والجبال فابين ايحملنها واشفقن منها وحملها الانسان انه كان جهولا“ يعني ”اسان آسمانن ۽ زمينن ۽ جبلن کي پنهنجي امانت پيش ڪئي پوءِ سڀني هن کي کڻڻ کان انڪار ڪيو ۽ هن امانت کان ڊڄي ويا ۽ انسان هنکي قبول ڪيو ۽ تحقيق هي بي خوف ۽ نادان هو.“

(۳۰) اهي پنج جواهر عالم جا هي آهن. ۱- قلب ۲-
روح ۳- سري ۴- خفي ۵- اخفي. هنن جي سمجهاڻي
مقدمه ۾ ڪئي ويئي آهي.

(۳۱) تهجد جو وقت آڏي رات کان پوءِ ۽ پرهم ڦٽڻ
کان اڳ ۾ ٿيندو آهي. چاڪاڻ ته هي وقت نهايت
سڪون جو هوندو آهي. پوري دنيا وارا مٺي ننڊ
۾ ستل هوندا آهن تنهنڪري هن وقت ۾ خدا تعاليٰ
جي عبادت، نهايت عمدہ طريقي سان ٿئي ٿي جنهن
لاءِ هن وقت جي گهڻي فضيلت آهي. عارف ته هن
وقت تي خصوصي توجه ڏين ٿا.

(۳۲) سج اڀرڻ کان پوءِ تقريباً ۲۰ منٽن بعد هن نماز
جو وقت شروع ٿئي ٿو. عام طور تي ۴ رڪعتون
نفل ادا ڪيون وينديون آهن. اللہ وارا هن نماز
جو خصوصي طور تي اهتمام ڪندا رهن ٿا.

(۳۳) شيخ آدم بنوري رحمہ - حضرت مجدد الف ثاني رحمہ
جي خليفن جو سلسلو ڪافي وڏو آهي. ليڪن انهن
۾ حضرت شيخ آدم بنوري رحمہ ۽ خواجہ محمد معصوم رحمہ
خاص طور تي قابل ذڪر آهن. شيخ آدم رح اول
بادشاهي لشڪر ۾ ملازم هو. پر پوءِ هڪ واقع کان
متاثر ٿي ملازمت کي ترڪ ڪري پهريائين حضرت
حاجي خضر رحمہ ۽ پوءِ حضرت مجدد الف ثاني رحمہ
جي خدمت ۾ حاضر ٿي نعمت باطني کان فيضياب
ٿيا شروع ۾ بلڪل اڻ پڙهيل هو ليڪن جذب شوق

۾ قرآن پاڪ حفظ ڪيو ۽ علوم ظاهري به حاصل ڪيو ۽ پوءِ پنهنجي باطني توڙي ظاهري علم ذريعي هڪ عالم کي سيراب ڪيو.

سنه ۱۰۵۲ هجري ۾ پاڻ لاهور آيا. بعض مخالف ماڻهن، وقت جي مغل بادشاه شاهجهان کي وڃي ٻڌايو ته شيخ وٽ هيترا مرید آهن جيڪڏهن هو چاهي ته حڪومت ۾ بغاوت ڪري سگهي ٿو. شاهجهان، پنهنجي وزير اعظم نواب سعدالله خان ۽ ملا عبدالحڪيم سيالڪوٽي کي حالات جي تحقيق لاءِ موڪليو. پاڻ انهن سان نهايت سرد مهري سان پيش آيا. دير تائين ساڻن نه مليا ۽ جڏهن مليا، تڏهن بي رخي سان ڳالهه ٻولهه ڪئي. انهن واپس وڃي سڀ حالات بادشاه کي وڃي ٻڌايا ۽ چيو ته بي شمار ٻڌاڻ ساڻن گڏ آهن. ممڪن آهي ته ڪو فتنه پيش اچي. چنانچہ بادشاه، شيخ کي حج تي روانه ڪرڻ جو حڪم ڪيو. شيخ صاحب رحم ته پهريائين ائين پئي چاهيو وڏي خوشي سان هن حڪم جي تعميل ڪئي ۽ اتيئي مدينه منوره ۾ سندن انتقال ٿيو. شيخ صاحب رحم ته حج هليا ويا ليڪن پاڻ جيڪي فيض جا سرچشما لڳايا هئا تن جو فيض جاري هو. شاه ولي الله محدث دهلوي جو والد هنجي هڪ خليفه حافظ سيد عبدالله رحم جو مرید هو. شاه ولي الله پنهنجي ڪتاب ”النفاس العارفين“ ۾

شيخ آدم رحمہ جا ڪيترائي واقعا لکيا آهن ۽ سندن تعريف ڪئي آهي.

۳۴- لطيفن جو مفهوم جي وضاحت مقدمه ۾ ڪئي ويئي آهي جا اتان ڏسڻ گهرجي.

۳۵- هن جو مطلب آهي ته ”بيشڪ آهي ئي الله جا دوست آهن جيڪي پرهيزگار آهن.“

۳۶- هن جي معنيٰ آهي ”اي مرد تون سني ڳالهه ٻڌ، ته هن مان ظاهر جي ڪابه غرض ڪانهي؛ اوليائن جو عمل قرآن ۽ حديث مطابق آهي، ۽ جنهن به شخص جو انهيءَ مطابق عمل نه آيو آهي سو خبيث آهي.“

۳۷- شاهه قلندر رحمہ:- هن مان مراد غالباً شيخ شرف الدين بوعلي قلندر آهن. جي پاڻي پٽ ۾ رهندا هئا. سندن شمار مشهور مجذوب اوليائن ۾ ٿئي ٿو. چيو وڃي ٿو ته شروع ۾ علم حاصل ڪيائون ۽ پوءِ مجامده رياضت جو طريقو اختيار ڪيو. ۽ آخرڪار مجذوب ٿي ويا، ۽ پنهنجا سڀ ڪتاب دريا ۾ اڇلائي ڇڏيائون. سندن هڪ مڪتوب مشهور آهي. جو عشق ۽ محبت جي زبان ۾ توحيد، ترڪ دنيا، طلب آخرت ۽ محبت مولائي جي معرفت ۽ حقيقت سان لبريز آهي، ۽ اختيارالدين جي نالي لکيل آهي. سندن هڪ رسالو عام ۾ مشهور آهي. جنهن کي ”حڪم نامه شيخ شرف الدين“ چون ٿا. سندن روضو مبارڪ ’پاڻي پٽ‘ جي ڀر فضا مقام تي ڀر فيض حالت ۾ واقع آهي.

انهيءَ جاء تي هڪ ٻي به قبر آهي جا ان جي
محبوب ۽ مريد مبارڪ خان جي ٻڌائي وڃي ٿي.
رحمة الله عليهما.

۳۸- هن جي معنيٰ آهي ته ”انهيءَ جاء تي وار کان به
وڌيڪ سنها نڪتا آهن صرف مٿي ڪوڙائين سان
ماڻهو قلندر ٿئي ٿو.“

۳۹- جلاي مان مراد حضرت سيد جلال الدين بخاري رحم
بمعروف، مخدم جهانيان جهان گشت رحم جا پوئلڳ آهن.

۴۰- هن جو پورو پورو نالو سيد جلال الدين هو. پاڻ
مخدم جهانيان، جهان گشت جي لقب سان اوليائن
جي تاريخ ۾ مشهور آهن. سندس نسب جو سلسلو
هن ريت آهي. سيد جلال بن ابي المويد، بن علي بن
محمود بن احمد عبدالله بن علي اصغر بن عبدالله
جعفر بن امام علي تقوي رحم آهن. سندن پيدائش سنه
۱۱۹۶ هجري تي پاڻ ملتان ۾ حضرت بهاء الدين
ذڪريا ملتاني کان بيعت ورتي. مجاهدن ۽ رياضتن
کان پوءِ خرقه خلافت حاصل ڪيو. سندن عظمت
۽ بزرگي جي نسبت سفينتم الاوليا ۾ ۲۱ صفحي تي
هن طرح لکيل آهي ته: ”از بزرگان صحيح است،
جليل القدر و جامع علوم ظاهر و باطن بودند.“ سندن
رهائش بکر سنڌ ۾ هئي پر پوءِ عزيزن جي رشڪ
۽ حسد جي بنا تي بکر ڇڏڻ تي مجبور ٿيا ۽
۱۲۴۴ ه ۾ اچ آيا. سندن ڪوششن سان ڪيترن

قبيلن اسلام قبول ڪيو. پاڻ ۹۵ سالن جي عمر ۾ سنه ۱۲۹۱ھ ۾ اڄ ۾ وفات پاتائون، ۽ اتي ئي سندن مزار مبارڪ آهي.

۱۴۱- شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه ولد سيد حبيب شاهه سنه

۱۶۸۹ھ هالا تعلقي جي ڳوٺ هالا حويلي ۾ تولد

ٿيا. ابتدا کان ئي وٺي علم و عرفان، سلوڪ ۽ معرفت

جو نور سندن چاهري تي ظاهر هو. چيو وڃي ٿو

ته ڪجهه ڏينهن متن عشق مجازي جو غلو رهيو.

جنهنڪري پاڻ جو ڳين ۽ سنڀالين سان گڏ صحرا

نودي ڪندا رهيا آخر اهو ئي عشق مجازي، عشق

حقيقي جو رهبر بنيو، ۽ دل انوار الاهي کان روشن

ٿي ويو. پاڻ صحرا نوري کي ڇڏي ڪراڙ ڍنڍ جي

ڀر ۾ هڪ واري جي دڙي تي سڪونت اختيار

ڪئي، جتي ياد الاهي ۾ مصروف رهيا. هتي ۶۳ سالن

جي عمر ۾ سنه ۱۷۵۲ع ۾ واصل الي الله ٿيا. سندن

وفات جي تاريخ ”شد محو مراقبه جسم لطيف پاڪ“

مصرع مان نڪري ٿي. سندن رسالو سنڌي عوامي

زبان ۾ هڪ بي بها شاهڪار آهي.

هتي خلق ڇڏي ڏين مان مطلب ساز و سرود کي

ترڪ ڪرڻ آهي. جيئن ٻين روايتن ۾ اچي ٿو: شاه

صاحب، شاعري کي ڇڏي نه سگهيو. جنهنڪري

سندس طلب جي تڪميل ٿي نه سگهي.

۱۴۲- پنهنجي مٿي کي مراقبي جي قصد ۾ رکي، پنهنجي

نفس جو وقت بوقت محاسبو ڪندو ره.

